

A „populus” bűvöletében (Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években) II.¹

(„*A magyarság életrajza*”) Szabó István „*A magyarság életrajza*” című könyve 1941-ben jelent meg², s kétségtávol Szabó népiségtörténeti tanulmányainak (sőt általában a népiségtörténeti kutatások) egyfajta szintézisének tekinthető.

A kötet már a címében is kifejezi, hogy tudatosan Szekfű Gyula „*A magyarság életrajza*” című könyvének (1917)³ egyfajta ellenkönyvének/elleniratának tekinthető, jóllehet – amint a későbbiekből kiderül – néhány ismertető (pl. Jakó Zsigmond) inkább az egymást kiegészítő momentumokra mutatott rá. (A könyv megítéléséhez hozzátartozik, hogy Mályusz Elemér igazából nem tartotta a népiségtörténeti kutatások összefoglalásának, s alapvető kifogásokat fogalmazott meg Szabóval szemben.)⁴

Amint a korábbiakban elhangzott, a könyv értelmezéséhez/értékeléséhez az is hozzátartozik, hogy számos részlete francia és angol nyelven is megjelent, illetve 1944-ben a Történettudományi Intézet teljes egészében németül is kiadta. (Némi változtatásokkal, amelyekre még a későbbiekben visszatérek.)⁵

Melyek Szabó szintézisének fő gondolatai?

Munkáját időrendben haladva, a honfoglalás körüli időszak történetével kezdi, s csak röviden tér ki az azt megelőző fejleményekre (tulajdonképpen őstörténeti kérdésekkel, vagy az eredettel kevésbé foglalkozik).⁶

Alapvetően elfogadja a finnugor eredet tézisé, kiegészítve mindezt a nagymértékű török hatás hangsúlyozásával, s Szabó szerint mindezt elvéve más népek, rasszok hatása egészíti ki. Bevezető fejtegetéseiből fontosnak tartom kiemelni, hogy mindezek kapcsán Szabó a nép és a népiség fogalmát elhatárolja a faj, a rassz fogalmától⁷. Utóbbi ugyanis biológiai közösség, míg a nép (bár eredetileg azonos lehetett a „faj”-jal) a különböző fajok elvegyülésével, keveredésével konstituálódik, s ugyanez megfigyelhető a magyarság etnikai alkatában is a keletbalti (finnugor) és a turanoid (török) elemek vegyülésével.

„A fajbeliség és a népiség, a faj és a nép fogalma nem egyértelmű – írja Szabó –: a faj biológiai közösség, a testi alkatban kifejezésre jutó faji jegyek örökletesek; ezzel szemben a népiséget elsősorban lelki tényezők⁸ határozzák meg. Feltehető ugyan, hogy a faj és a nép fogalma valamikor pontosan fedte egymást s a népi egység egyúttal faji egység is volt, azonban ez a történelemnek csak távoli hajnalán lehetett így. A faj és a nép tartalma már a legrégebb emberi közösségekben sem volt azonos, melyek a történelempirkadó világánál először jelennek meg előttünk. Fajbelileg már ezek a népek is keverték voltak, miként más volt a keveredés mértéke is. Minden népnek más a fajjegylenlege, így minden nép a keveredéseken keresztül fejezi ki a maga külön fajtabeli egyéniségét. A Duna medencéjét birtokba vevő magyarság faji elemei világosan mutatnak azokra a népi tényezőkre, amelyekből a honfoglaló magyar népiség előállott. A keletbalti faji elem ugyanis általában a magyar népiség alapelemének, a finnugorságnak, a turanoid faji elem pedig főleg a török népi hatásnak felel meg.”⁹

Megjegyzendő azután, hogy Szabó szerint ez a török elem a magyarság, a magyar népi egyéniség formálásában meglehetősen aktív, cselekvő szerepet is játszott, egyenesen „rátelepedett a magyar törzsnépre”, s mindezzel egy lényegileg új népi egyéniséget formált ki.¹⁰ Összességében immár a rokon kabar törzsszel is kiegészülve a magyarság

egy vérségileg kiegyenlített népként hajtotta végre a honfoglalást, népi egyéniségében az ösztönös politikai érzéket, diplomáciai készséget és rugalmas harci tulajdonságokat ötvözve.¹¹

Úgy tűnik, Szabó egyetért Hóman Bálint számításaival¹², aki szerint a honfoglaló magyarság létszáma mintegy félmilliós lehetett. Szabó szemszögéből mindennek azért is nagy jelentősége van, mert itt is megerősíti több helyütt (azaz később részben megismételt¹³) nézetét, miszerint a honfoglaló magyarság létszámában biztosan felülmúlta az itt talált népeket, hiszen etnikuma (pl. a bolgárokkal ellentétben) a honfoglalást követően nem változott meg, nyelvet nem kellett cserélnie, sőt ő maga asszimilálta az itt talált népeket.

A Kárpát-medence birtokbavétele kapcsán írja Szabó:

„A birtokbavétel a magyarságot etnikai tekintetben sem állította nagy feladat elé. A multban gyakran lehetett találkozni azzal történeti felfogással, hogy a magyarság ezen a területen nagytömegű, sőt saját népi tömegét is felülmúló – esetleg messze felülmúló – idegen, főként szláv lakosságra telepedett rá, s ezt teljesen elkeveredve vele, felszívta magába. Ez a felszívás természetesen etnikuma teljes átalakulásával járt volna. Ha azonban a magyarság hozzá képest nagy tömegű népre telepedett volna rá, nem kerülhette volna el a szintén lovasnomád dunai bolgárok sorsát, akik valóban jelentékeny tömegű szlávokra szállottak rá s ezt asszimilálni nem tudván, maguk veszítették el nyelvüket és népiségüket. A magyarságot ilyen veszély egyáltalán nem fenyegette, legalábbis nem tudunk arról, hogy a honfoglalók és ivadékaik az ország valamely vidékén más néppel szemben számottevő tömegben elveszítették volna népiségüket és ahhoz hasonlultak volna, viszont megállapítható, hogy a magyarság települési területén az itt talált nem magyar elemek korán nyom nélkül eltűntek a magyarságban.”¹⁴

Kiemeli még mindezekon kívül Szabó, hogy a dunántúli részekon, így például a Balaton környékén is, a magyarokat megelőzően német telepek nyomai is kimutathatók, ezek azonban szerinte még a magyarok bejövetele előtt sorra elpusztultak.¹⁵ Hogy pedig jelentős számban szlávok sem élhettek itt, arra (a korábbiak mellett) az is bizonyíték, hogy minderről a későbbi oklevelek sem tesznek említést, holott a honfoglalás után megtelepedett népekről különféle alkalmakból gyakran szólnak, még akkor is, ha e népelemek nem voltak kiváltságos társadalmi helyzetűek.¹⁶

Mindezekon felül fontos eleme Szabó honfoglalás kori magyarságról alkotott képének (s ez is lényeges körülmény a honfoglaló magyarok és az itt talált népelemek viszonya szemszögéből), hogy szerinte a magyar társadalom ekkor tagolt, önmagában egész és kifejlett volt, nem igaz tehát az a későbbi nemesi szemlélet, amely szerint csak a nemesség a honfoglalók maradéka.¹⁷

„A honfoglaló magyar nép és az itt talált népelemek viszonya szempontjából – olvashatjuk Szabó könyvében – tekintetbe kell venni azt a körülményt is, hogy a honfoglaló magyarság társadalmilag önmagában is egész, vagyis önálló kifejlett társadalom volt. Nem hasonlítható tehát az angol szigeteket meghódító s az angol társadalom felső rétegévé lett normann harcosok csoportjához s nem vethető össze az orosz törzsek felett uralmat szerző s nekik uralkodó családokat adó varégokkal sem. Jóllehet a magyar nemesi szemlélet hatása alatt nemesi rendünket sokáig úgy tekintették, mint a honfoglalók egyedüli maradékát, s ezzel szemben a parasztságban a honfoglalók által szolgálásra vetett idegenek ivadékait látták, ez a szemlélet már csak azért sem volt igazolható, mert a nemesség-parasztság társadalmi rendszere nem nyúlik a XIV. századnál messzebb s már az a társadalmi rend is, amelyet felváltott, a honfoglalók társadalmi rendjének romjain épült fel. Viszont már a honfoglalók társadalmi is erősen tagolt volt, felső fokain a

nemzetséggel és a gazdagokkal, alsó fokain pedig a szolgáló szegény magyarokkal. A magyarság a Duna-medencéjében társadalmi egészével telepedett rá a hozzá képest jelentéktelen számú s éppen ezért korán felszívott néptörmelékre.²¹⁸

Rámutat még Szabó arra is, hogy a Kárpát-medence persze csak a nomád-félnomád életmód feladásával, az állandó települések lerakásával s a községi keretek kialakulásával vált a magyarság hazájává.

A magyar népi határ gondos megrajzolása közben Szabó kitér egyebek mellett a székelység eredetének problémájára is, akiket egyesek a hunok itt maradt utódjának tartanak¹⁹. Szabó szerint a székelység a magyar népiség szerves része, s a hunok maradékának akkor tekinthető, ha feltételezzük: a magyar honfoglalókhöz sodort székely népet századokkal korábban a nyugatra tartó hun áramlás még a sztyeppén szakította le a magyar népi törzsről.²⁰

Összességében Szabó úgy summázza a honfoglalás- és államalapítás kori (X–XI. századi) magyarság népi képét, hogy ehhez kevés idegen népelem járult, s bár beszélhetünk még latin, német, mohamedán, zsidó stb. beszivárgásról, ez a magyarság népi összképen nem változtatott, románoknak, szerbeknek pedig még nyomuk sem volt található ekkor.²¹

„Ezek a jövevények – írja Szabó – azonban a magyarsághoz képest egyelőre nem igen jöttek számba, a nyugat felől felkelő középkori telepes hullámok áramlása és a keleti rokon népelemek lassú beszüremlése – olykor menekülő költözése – Szent István századában még alig volt megindulóban. A románoknak, szerbeknek sem volt még nyomuk az országban, amelynek határai – ha a hatalom háborítatlan sugárzásának körét határnak foghatjuk fel – északon és keleten a Kárpátok gerincén futottak ugyan, de mögöttük egész vidékek álltak még néptelenül. Az országban Szent István korában csak az északnyugati hegyvidéken lakó szlávok alkottak idegen népi testet, az ország népi összképen tehát az állandó megtelepedés korában a magyarság színe jóformán egyedül uralkodott.”²²

Szabó nagy népiségtörténeti összefoglalásának következő fejezete a középkori Magyarország „települési területé”-nek²³ kialakulásával foglalkozik. Eredményei/megállapításai több vonatkozásban támaszkodnak a népiségtörténeti iskola egyéb munkáira, így a már említett doktori értekezésekre, illetve magának Mályusznak a műveire, például „A Turóc megye kialakulása” című könyvére.²⁴

A fejezet első felében Szabó a magyarság szétterjedését, a Kárpát-medencének a magyarság általi birtokba vételét írja le, míg a második részben a beköltöző, illetve az itt talált népek további sorsával foglalkozik.²⁵ A különböző irányokban, főként Nyugat-, de elsősorban Kelet- és Észak-Magyarország, valamint Erdély irányában folyó betelepülési folyamatban megállapítja például, hogy a magyarság „terjeszkedési feszültsége” a kezdetben sűrűbben benépesített nyugati országrészben előbb jutott a csúcspontjához, mint a keletiben, Erdély közepében például mindez csak a XIV. században érte el a tetőpontot, míg Nyitra megyében mindez már a X–XII. században kimerült.²⁶

A belső szállásterület fokozatos benépesítésével párhuzamosan fokozatosan haladt a terület szélein is „a szaporodó magyarság hullámainak előregördülése”, azaz a széleken folyó térfoglalás. Ebben nagy szerepe volt a különböző katonaelemeknek, így a várjobbágyoknak, jobbágyfiúknak, lándzsásoknak, valamint a székelyeknek és besenyőknek is.²⁷ A szélső területek közül különösen Liptó és Máramaros megyét emeli ki, ahol a magyarság a XIV. század első felében, tehát a honfoglalás után csaknem fél évezreddel később vert gyökeret, olyan helyekre érkezve, amelyek akkor jobbadán még néptelenek voltak. Rámutat még a folyamatban egyebek mellett a szepesi lándzsás kismemesség szerepére, illetve elődeikre, az ún. gómörörökre, akik a Hernád völgyét először vették

birtokba, s csak utánuk jelentek meg itt a németek és a szlávok.²⁸ A folyamat fő eredményeit regisztrálva így jellemzi mindezt Szabó, rámutatva még arra is, hogy a tatárjárás pusztítása nem volt olyan nagymértékű a magyarság körében, mint ahogy azt a krónikák állítják, azt a magyarság meglehetősen gyorsan kiheverte:

„Így terjedt és áradt szét a magyar népiség a középkor századaiban eredeti szállásterületén és ennek kitáguló szélein. A növekedést egyes részeken helyi tényezők – hadvonulatok, ellenséges dúlások, belső egyenetlenségek, járványok – hátravethették s országos viszonylatban is súlyos népi veszteség volt a következménye a tatárjárásnak. Bár a csapások és katasztrófák népi veszteségét ma már nehéz volna felmérni, kétségtelenül megállapítható, hogy a magyar népterület²⁹ a középkorban helyrehozhatatlan veszteségeket nem szenvedett, a magyar népiség hanyatló útra nem jutott. Ha tekintetbe vesszük, hogy a kezdetől tót lakosságú Trencsén megyében a magyar elem térfoglalása éppen 1241 után kezdett erősödni s hogy a magyar települések – miként láthattuk – Turóc, Liptó, Máramaros és Kolozs megyében a XIII–XIV. században keletkeztek vagy gyarapodtak nagyobb mértékben, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a tatárjárás súlyos – ámbar a krónikákban és az élő hagyományban valószínűleg túlfokozott – népi veszteségét a magyarság hamar kiheverte.”³⁰

Fontos kijelentése/megállapítása Szabónak itt az is, hogy a népi elhelyezkedés elemzése során a társadalmi körülményeket is számba veszi. Ebben különösen a falunak, a középkorvégi pusztásodásnak a folyamata foglalkoztatja³¹, de leszögezi: a parasztpuszták számának a növekedése nem jelentette a magyar „népi erő” hanyatlását, mivel a falvakban megüresedett parasztházak ellensúlyra találtak a népterületen belül a városokban és a kiváltságos parasztközségekben. Mindezt számszerűen is alátámasztja, hogy a régi települési vidékeken a XV. században általában 20-30-40-50 ház állott a falvakban, addig Nagyszőlősen 1450-ben 378 lakott jobbágytelek volt, Szegeden pedig 1522-ben 1493-an fizettek dézsmát.³² Sőt Szabó szerint ekkor már némely német eredetű városba is jelentékeny számban nyomult a magyarság (alapvető példaként Eperjest említi), illetve szerinte a magyarság a középkorban egyes csoportjainak önkéntesen vagy erőszakos úton idegenbe (pl. Moldvába) történő szakadása során sem szenvedett számottevő veszteséget népi szemszögből.³³

A magyarság népi kiterjeszkedése és pl. a népterület megsűrűsödése mellett alapvető tényezői a magyar népiségtörténetnek a különböző módon beköltöző etnikumok. Szabó szerint mindezek történetének bemutatása már csak azért is indokolt, mert később, a nemzetiségi mozgalmak megszületése idején e tömegek a magyarság létére is veszélyes politikai és hatalmi törekvéseket tápláltak/képviselek.

„Ezek története ugyan látszólag kívül esik a magyar népiség történetén – írja Szabó –, azonban ennek köréből mégsem ejthető ki. Nemcsak azért, mivel a magyarság politikai hatalma, amely alá e népelemek helyezkedtek, maga is közösséget jelentett az ország minden népének, hanem azért is, mivel a politikai közösség boltívei alatt sok helyen valóságos együttélés alakult ki magyar és nem magyar elem között, ez pedig a népi művelődési javak kölcsönös kicserélődésének valamint a kölcsönös vérségi felszívódásnak és keveredésnek számos lehetőségét teremtette meg. Az idegen népterületek kialakulása a magyar népiség sorsa szempontjából, főképpen pedig azért lett nagy horderejű, mert a magyarság nagy vérvesztesége után az ország idegen népi tömegeinek jelentősége akaratlanul is megnövekedett, a nemzetiségi mozgalmak megszületése óta pedig e tömegek a magyarságnak olykor létére is veszélyes politikai és hatalmi törekvéseket tápláltak.”³⁴

Mindezek előrebocsátása után Szabó sorra veszi, hogy tulajdonképpen mely népelemek telepedtek meg az országban ekkor. Részletesen beszél a kun, úz, besenyő, latin, zsidó, német, tót, rutén, román, szerb megtelepedés körülményeiről, egyáltalán

a letelepülés helyéről, e népek számáról, esetenként társadalmáról és életformájáról is. A németek kapcsán például azt fejtegeti, hogy jelentős részben a városi lakosságot gyarapították, kezdetben az ország északi és nyugati részén, később azonban az ország más területein is behatoltak a városi falak közé, de az ország középkori települései között 35 Németi is található, ami azt bizonyítja, hogy számos községben is gyökeret vertek.³⁵ „Otthon van” Szabó a rutén betelepülők bemutatásában (vö. A korábban idézett „Ruténföld”, de az Ugocsával kapcsolatos egyéb írások is³⁶), s részben a románokéban is, hiszen Ugocsa megyei vizsgálatai erre is kiterjedtek bizonyos mértékig³⁷. Nyilvánvalóan Kniezsa István³⁸ kutatásaira és publikációira hivatkozva mutat rá arra, miután cáfolja a dákoromán kontinuitás tézisét, hogy a románok Erdélyben a magyarságnál csak jóval későbbi jövevények, amit bizonyít, hogy Erdély minden jelentékenyebb folyóvizének neve magyar, német vagy szláv eredetű, s a románok lényegében Erdély román nevét (Ardeal) is a magyar nyelvből vették át.³⁹

A román bevándorlás kapcsán azt is megjegyzi Szabó, hogy mindez a román települési vidékek kialakulása után is tovább tartott, azonban az ekkori jövevények már nem újonnan alapított községekben helyezkedtek el, hanem már meglévőket duzzasztottak fel vagy a török pusztítás után az elpusztult helységeket népesítették be újra.⁴⁰

„A honfoglalás óta tehát a különböző népelemeknek egész sora települt meg Magyarországon – vonja meg a mérleget Szabó. A honfoglaláskor itt talált idegen népelemek közül a középkor végén ugyan csak a tótokat leljük fel, felgyarapodva és kiterjedve, az ország népi képét a tótság mellett azonban más népek fiai teszik tarkává. »Az egész Magyarország« – írta Oláh Miklós az 1530-as években a külföld tájékoztatására »Hungaria«-jában – a mi időnkben különböző népeket foglal magában: magyarokat, németeket, cseheket, tótokat, horvátokat, szászokat, székelyeket, oláhokat, rácokat, kunokat, jászokat, ruténeket és végül törököket.«⁴¹

Szabó mindezek után a középkori viszonyokról szólva egy külön alfejezetben a középkori/középkorvégi magyarság számarányáról, a Szekfű Gyula és Mályusz Elemér között a középkori magyar nemzetiségi politika kapcsán kibontakozott vitáról, a különböző nemzetiségek egymás közötti érintkezéseiről, az asszimilációról, a nemzetiségek egymásról alkotott képéről, s a magyarság idegenellenességének problémáiról beszél.⁴²

A középkorvégi magyarság számarányával összefüggésben elfogadja Mályusz Elemérnek főként a Magyar Művelődéstörténetben kifejtett számításait (vö. 51. o.), eszerint Erdéllyel együtt a magyarság a népesség 80-82%-át tette ki.⁴³

A Szekfű–Mályusz vitát hosszú oldalakon keresztül ismerteti és elemzi.⁴⁴ Az álláspontok ismertetése után leszögezi: bár szemben állnak egymással, alapvetően mindkét felfogásnak az az előfeltevése, hogy tudatos állami magatartást, egyenesen nemzetiségi politikát tételez fel a nemzetiségekkel szemben.

„A két álláspont merőben ellentétes egymással, de közös alapjuk van – írja Szabó –: azt, ami az ország nem magyar népeivel történt, vagy nem történt, egyformán tudatosan kitűzött és megformált állami akaratnak, tehát »nemzetiségi politiká«-nak tulajdonítják. A tudományos részletkutatások fogják megvilágítani, hogy a közös szemléleti alapon nyugvó, de eltérő eredményekre jutó két álláspont között lehetséges-e a kiegyenlítés, e helyen csupán rendszerezni kívánjuk azokat a főbb jelenségeket, amelyek a magyarság és a nem magyar népelemek viszonyában a magyarság életfolyama szempontjából szerepet játszottak.«⁴⁵ (Uo. 54. o.)

Szabó az utóbb említett tényezőket mérlegre téve arra a következtetésre jut ezután, hogy bár az állami hatalom nem közömbös a beköltöző nemzetiségekkel szemben, sőt alapvetően ő e beköltözésnek legfőbb szorgalmazója és ágense, például a kiváltságok adományozása nem nemzetiségi, hanem társadalmi célzatú volt, tehát alapvető szempont

itt a társadalmi háttér és a társadalmi megfontolás⁴⁶. Világosan bizonyítják ezt a városoknak adományozott önkormányzati jogok, illetve privilégiumok, amelyeket (bár a városokat főként német származású polgárok lakják) ugyanazon időben kapnak meg, mint a nemesi vármegyék (amelyekben viszont a magyar nemesség a vezető társadalmi erő).⁴⁷

„A társadalmi tartalom a legvilágosabban a városi önkormányzatban szemlélhető – írja Szabó. Városaink legtöbbszörében – jóllehet a középkor folyamán egyre több városban ver gyökeret a magyarság – német polgárság lakik, nyilvánvaló azonban, hogy városi kiváltságokat nem azért adnak, hogy a polgárok közösségei nemzetiségi célt szolgáló önkormányzathoz jussanak. A városi önkormányzat merőben társadalmi fejlődés terméke⁴⁸; a város nem nemzetiségi, hanem társadalmi szervezet s a kiváltságokban csupán a polgárok részesednek, kiknek a közös eredet következtében esetleg egynépű társadalmi rétege alatt a város kebelében az önkormányzati jogban való minden részesedés nélkül élnek hasonló vagy más népiségű személyek. A polgárság rendi kiváltságával szemben nemesi kiváltságok állanak s azok az önkormányzatok és kiváltságok, amelyeket az ország nem magyar népelemek elnyertek, a polgári és nemesi önkormányzatot s a polgár és nemesi jogait tükrözik. E közösségek önkormányzatainak fejlődése párhuzamos volt a nemesi vármegyék önkormányzatának fejlődésével s a kiváltságokban biztosított előjogok is többé-kevésbé a magyar társadalmi szervezet előjogainak jellegét öltötték fel. A nemesi vármegyében a nem nemesek csekély kezdeti szerepe a XIV. században megszűnt, ezután a megyei önkormányzat már teljesen a nemesség birtokában volt s a nem magyar népelemek kiváltságai is elsősorban e népelemek előkelőbb tagjainak társadalmi kiváltságai voltak, miközben a felső réteg és az alsó zöm között a földesúr és a jobbágy viszonyának szálai kezdtek szövődni.”⁴⁹ (Uo. 62–63. o.)

Szabó azután (s a továbbiakban ezt a gondolatot szövi tovább) arra is kitér, hogy az állam bár bizonyos esetekben népi alapokon nyugvó privilégiumokat is ad, ezt elsősorban katonai és gazdasági (tehát végső soron társadalmi) érdekből teszi, magát a népiséget az állam kifejezetten nem figyeli és nem befolyásolja, annak pályáját így nem mesterséges, hanem természetes erők szabják meg.^{50, 51}

E természetes momentumok közül Szabó főként a tömeg, valamint a hagyományok szerepét emeli ki és elemzi, majd így summázza véleményét a kérdésben:

„Azok a jelenségek tehát, amelyek a középkori magyar államalakulatnak a nem magyar népelemek iránt tanúsított magatartásában megfigyelhetők, ezt a képet adják: az állam az egész középkor folyamán szívesen tár kaput a beköltözni kívánó nem magyar népelemek előtt, sőt maga is hívó szóval fordul feléjük s e magatartás mögött az államhatalom érdeke áll; a nem magyar népelemek sorsa a természetes erők hatása alatt önként, mesterséges beavatkozás nélkül alakul; az államhatalom a népiség maradandóságát és kifejlését nem gátolja s bár nemzetiségi céllal nem erősíti, a népiséget tápláló elszigeteltség, sajátos életforma és hagyomány erejét társadalmi célzatú önkormányzatok és más kiváltságok révén mégis fokozza...”⁵²

Kiegészítésként hozzáfűzi Szabó mindehhez, hogy persze a zsidókkal és izmaelitákkal szemben az állam látszólag mindezzel ellentétes politikát folytat, hiszen Szent László törvényeitől kezdve sorra születnek meg a keresztyént és zsidót elválasztó jogszabályok: ezek szerint zsidó keresztyén szolgálva nem kereskedhet, pénzváltói, sókamarási, vámszedői köztisztviselget nem viselhetett, megkülönböztető ruházatot kellett hordania, sőt Nagy Lajos 1360-ban egyenesen az ország elhagyására kényszerítette őket. Szabó szerint ezek háttérében azonban főként vallási motívumok húzódtak meg, bár nem tagadja a zsidóság elütő faji jegyeinek, idegen létformájának, szokásainak és erkölcsének a szerepét sem.⁵³

Ezután Szabó a népi érintkezésnek, az asszimilációnak, a vérségi elkeveredésnek számos egyedi példáját járja körül, alapvető elvi megállapítása azonban az, hogy mindez a magyarság etnikai alkotában alapvetően nem hozott változást (!), a Szent István-kori magyar népiség alkatelemeiben azonos maradt.⁵⁴

„A középkorban a magyarság által felszívott jövevények – besenyők, úzok, jászkunok, izmaeliták, németek, latinok, tótok, rutének, oroszok, horvátok, csehek és rácok – a magyarság tömegébe ugyan jelentékeny új vérséget vittek, olyan következtetésre jutni azonban, mintha nyomukban *a magyar etnikum eredeti alkata*⁵⁵ [! – E. V.] elenyészett vagy akár döntő mértékben megváltozott volna, elhibázott lenne. A középkor folyamán nagyarányú felszívást éppúgy nem mutatnak ki az embertani vizsgálatok, mint a történetiek. Magyarországon a középkorban 25.000 települést számolhatunk meg s ezek közül a középkorvégi nemzetiségi számaránynak megfelelően a magyarság javára körülbelül 18–20.000 települést írhatunk. Ezzel szemben azoknak a településeknek a száma, amelyekben írott források a középkor végéig felszívott besenyőket, kunokat, németeket és más népeket említenek, alig rúg 400–450-re. Ha e számnak többszörösére tesszük is a források által nem említett hasonló helységek számát, még mindig csak kisebb hányadról lehet szó, amely a Szent István-kori magyar népiség alkatelemeiben nagyobb mérvű eltolódást nem idézhetett elő.”⁵⁶

Szabó szerint mindezekon felül a népi érintkezés kulturális formáiban is⁵⁷ – mint a társadalmi és politikai fogalmak, a családi élet hagyományai, gazdasági eszközök, építési formák, népmesék, népi dallamok, jogszokások –, bár a magyarság maga is vett át kultúrelemeket, e kultúra fő tényezője és kisugárzója (azaz alakítója és ágense) a magyarság volt. Bizonyítja mindezt például, hogy a városi élet, a pénzgazdaság, a kereskedelem alapfogalmaival a magyarság ismertette meg a kései középkorban az erdélyi románokat (előbbiekre erre vonatkozó szavai magyar eredetűek).⁵⁸

Mindezzel együtt Szabó azt is különösen aláhúzza, hogy – bár nemzeti eszméről a francia forradalom előtt nem beszélhetünk – a magyarság a középkor folyamán nemzeti közösségének, politikai létének is tudatában volt. Ezt Szent István államában az égi hatalom, a karizma jegyeit viselő király testesítette meg⁵⁹, a XIII. század óta ez azonban „Hungaricae nationis regnum” lett, azaz népből nemzet, alattvalókból tudatos és autonóm, a királlyal szemben is önálló politikai közösség.⁶⁰

Ez a gondolat áll a Zsigmond óta az idegenekkel szemben meghozott törvények hátterében is, amely persze már az Aranybullában is kifejezésre jut, de különösen hangsúlyozzák ezt a XV–XVI. századi rendi országgyűlések törvényei (pl. 1458, 1492, 1495, 1500, 1523). A rendek 1505-ben expressis verbis egyenesen azt is kinyilvánítják mindezek következtében, hogy „soha többé idegen királyt, csak magyart”.

„A magyar népiség a XV. században érte el kiteljesedését és földrajzilag legnagyobb ethnikai kiterjedését – összegzi a fejezet fő megállapításait Szabó. – A négymilliósi ország hárommilliónyi magyarsága európai viszonylatban is jelentékeny volt, hiszen az angol királyság népessége is mindössze 4–4½ milliónyt számlált. Politikai jelentősége és művelődési szerepe egyenlő volt Európa vezető hatalmaival, népi egyénisége pedig egységesebb is [!]. Az olasz humanista, Galeotto bizonyára az itáliai viszonyokra gondolva, meglepetten hallotta Mátyás udvarában a nép énekeit s feljegyezte, hogy »a magyarok – akár nemesek, akár parasztok – a szavakat ugyanazzal az értelemmel használják s minden változtatás nélkül beszélnek, a kiejtés, a szó és a hangsúly mindenütt ugyanaz«.”⁶¹

Szabó könyvének következő nagyobb egysége a 16–17. századi viszonyokkal, az ország három részre szakadása, illetve a török hódoltság idején végbemenő népesedési/népiségi problémákkal foglalkozik. Itt kifejtett megállapításai nyomon követhetők az

Ugocsa megyéről írt műveiben, a Magyar művelődéstörténetben publikált tanulmányában⁶², illetve az egyéb népiségtörténeti írásaiban (pl. „A magyarországi nemzetiségek településtörténete”) is.⁶³

A magyar–török küzdelem nyomában járó pusztítás tekintetében három részre osztja az országot: magának a török uralomnak a területére, a végváröv vidékére, illetve a törökmentes északi határsávra, amely nemhogy mentes volt a pusztulástól, de népi tekintetben (pl. lakosságszám vonatkozásában) nagymértékű „felgyarapodást” is fel tudott mutatni a jelzett időszakban. (Erdély ekkor már külön állam s Szabó szerint külön helyet foglal el a magyarság népi sorsa alakulásának szempontjából is.)⁶⁴

A török által meghódított területeken végbement népi pusztulást Szabó sötét színekkel festi le és számtalan példával világítja meg, rámutatva egyúttal arra is, hogy a többnyire szultáni birtokká lett alföldi mezővárosok kedvezőbb helyzetben voltak, mint a katonai hűbértartóként kiosztott arányában túlnyomó területek. (Utóbbin a birtokos és jobbágy közötti korábbi patriarchális⁶⁵ viszony nem alakulhatott ki.)

Részletesen bemutatja a különböző hadjáratok során bekövetkező pusztulást, a gyermekrablás és a gyermektized szedésének, valamint pl. a belső vándorlás jelenségét (ami rendszeren a hadak előli nádasokba, mocsarakba való menekülést jelentette) is; különösen is fontosnak tartja azonban a végváröv vidékén bekövetkező pusztulást, ahol a helyzetet a kettős adózás is súlyosbította.

A sok egyéni tragédiából a magyarság közös nagy tragédiája, meghökkentő vérvesszege állt elő, amelyet a következő szavakkal ecsetel Szabó:

„A sok emléktelenül maradt egyéni tragédiából pedig a közös nagy tragédia, a magyarság megdöbbenő vérvesszesége állott elő. Hiszen Bars megyében 1599 októberében néhány nap alatt 1500 ember veszett el és 2500 ház égett le egy tatár csapat dúlása nyomán s ugyanebből a megyéből az immár »békés« 1625–27. években 1047 embert – felnőtteket és gyermekeket – vitt el s ugyanott 353-at vágott le a portyázó török. A végvárvidék így valóban azt a sorsot várhatta, melyet az 1560-as években Mehemet nagyvezír szánt neki, mondván, hogy a végvidéken teljesen ki kell irtani a magyarokat, akik sok háborúzásra és költségre adtak egyre okot. Ha pedig a törökök fenyegetés alatt végveszélytől rettegő falu meghódolt a fenyegetésnek és a »török iga« alá adta magát, akkor a királyi hatalom kegyét és kíméletét veszítette el.”⁶⁶

Mindez igazolható a korábbi kutatásokból ismert Ugocsa esetében is, s Szabó itt is leszögezi: a török uralom vérvesszeségei alapján a magyarságot sújtották, a meghódított területek java része ugyanis a hódoltság előtt színmagyar vidék volt, s csak kisebb mértékben színezték ezt a képet a királyi városok német eredetű polgársága vagy a kisebb, itt-ott feltűnő szerb települési csoportok.⁶⁷

„A Drávától a Felső-Tiszáig húzódó végvárvidékben, mely lassan, de ellenállhatatlanul örölte fel a népi erő⁶⁸ legjobbjait, elsősorban magyar vitézek harcoltak. A végvári vitézi rend már eredetileg is a magyar földönfutó kismenességből és jobbágyaságból verődött össze s mindvégig innen nyerte utánpótlását. Dobó István híres egri vitézei, akik 1552-ben megvédték a várat, csaknem teljesen magyarok: 38 alkapitány és tizedes közül 32, 69 megnyomorodott és megsérült vitéz körül 63, 25 elesett vitéz közül 20 s a várostromban részt vett 18 megsebesült nemes közül 18 viselt magyar eredetű nevet. A végek küzdelmében a következő száz év alatt sok vér folyt ugyan el, a harc vonalát azonban még ezután is főként magyarok tartották.⁶⁹ A pápai vár 336 lovas és gyalogrendű vitéze közül 1659-ben 297 ízes magyar nevet viselt s csak 39-nek volt idegen eredetre mutató vagy bizonytalan neve, az utóbbiak között a 22 »Horvát« nyilvánvalóan horvátoknak a török elől való felhúzóására s a dunántúli horvát településekre mutat.”⁷⁰

A török mellett persze nem elhanyagolhatók a Habsburgok zsoldjában állók pusztításai, sőt volt olyan vélemény a korban Szabó előadásában, amely az idegen zsoldos seregek védelmét nagyobb rombolásnak minősítette, mint a törökét.⁷¹

Erdélyre kitérve Szabó itt is leszögezi, hogy a pusztulás mindenekelőtt a magyarságot sújtotta, a szászokat ugyanis fallal övezett városok védték, a románok a természetes védelmet nyújtó erdős hegyeken pásztorkodtak, s a székelyek is a járatlan erdőkkel övezett havasokban találtak menedéket.⁷²

Nem lett kedvezőbb a helyzet az 1680-as évek felszabadító hadjáratai után bekövetkező „béke” során sem, Debrecen például a török megpróbáltatásai után olyan súlyos katonai terheknek és erőszakoskodásoknak volt kitéve a felszabadítás után, hogy lakosai nagyrészt szétszóródtak, az üresen maradt házakat a telelő katonaság pedig elpusztította.⁷³

Összességében Szabó bemutatásában bár a magyarság történetének más korszakai sem voltak mentesek a háborúktól és a dúlásoktól, az 1526-tól kezdődő időszak példátlan tragédia, amelynek érzékeltetésére Balassit Bálint sorait idézi:

„A magyarság szinte fokról-fokra veszett el s az a magyar ember, aki a XVIII. század elején az ország határai között széttekintett, felét sem láthatta maga örül annak a magyarságnak, amely Mátyás király korában az országban élt. A költő, a vitézi élet hősi szépségét éneklő Balassa Bálint méltán szól így, ár a XVI. század második felében: »ó szegény megromlott s elfogyott magyar nép«...»⁷⁴

Miután Szabó számba vette a „magyar néptalaj”/népterület viszonyainak alakulását, alapjában a magyarság népi veszteségeit, következnek e fejezetben is a „kultúrtalaj” kérdései⁷⁵, azaz az ország területén található nemzetiségek problémái, illetve a hozzájuk való viszony problémái.

Szabó e tárgyalásban is hasznosítja, sőt egyenesen beépíti szövegébe az egyéb népi-ségtörténeti tanulmányait, amelyekből a már említetteken felül pl. a „Népiség és vallás”, valamint a Debrecen történetével összefüggő írásaira utalnék.⁷⁵

Mindennek alapján sorra veszi a szerb (rác), a tót, román, rutén, zsidó és német nemzetiségeknek a korbeli népi történetét, pl. számbeli előretörésüket bizonyos területeken (pl. Ugocsa), délről északra, Budáig, Szentendrétől, Győrig történő településüket (rácok), a magyarság népi folyosóinak elzárását (románok).⁷⁶

Szabó itt is megismétli több egyéb helyen kifejtett nézetét: a korban előforduló telepítési törekvésekben a birtokosokat nemzeti szempontok nem motiválják, inkább érdekeiket követik, amely a földre szálló idegenekben pusztán a munkaerőt, a gazdasági emelkedés eszközeit látja, tekintet nélkül a népi hovatarozásra⁷⁷. Általában is megállapítható, hogy a XVI–XVIII. században nemzeti kérdés nem létezik, csupán a zsidókkal és az anabaptistákkal szemben fogalmazznak meg ellenérzést az országgyűlések törvényei, egészen odáig elmenve, hogy a kivándorlásukat kívánják, ezt azonban a változatlanul a korábban említett vallási különbség, valamint faji, gazdasági és társadalmi okok motiválják.⁷⁸

A nemzetiségek közötti viszonyban Szabót mindenekelőtt a magyar–német viszony érdekli, de általában is a magyarságnak az idegenekhez való viszonya, idegenellenessége. Külön süllyel említi e vonatkozásban Bocskay intézkedéseit, mert általános törekvés az idegeneknek a fontos magyarországi tisztségekből való kizárása. Szerinte Bocskay politikai érzékét, fegyelmezett vérmérsékletét tanúsítja, hogy idegeneket csak a harmadik nemzedékig kívánt kizárni e pozíciókból.⁷⁹

„Idegenekben a habsburgi király óta azokat értik – írja Szabó –, akik a nagy birodalom más részeiből a király bizalmával érkeztek, hogy egy-egy fontos magyarországi tisztséget kezükbe vegyenek. Velük szemben még a honfiusítás sem oszlat el minden

bizalmatlanságot s a nemzeti tudatnak abban a fellángolásában, amely Bocskay [sic] István mozgalmát fűtötte, felvetődött az a követelés is, hogy a magyar tisztségekből a honfűsített idegeneknek az ivadékaik is kizárassanak. A magyarság ösztönös politikai érzékének adott kifejezést s egyben fegyelmezett mérsékletéről is tanúságot tett Bocskay István a korponai országgyűlésen 1605-ben, amikor honfűsített idegeneket csak a harmadik nemzedékig óhajtott kizárni a tisztségekből... Hasonló politikai megfontolásokból fakadtak azok a sűrű kívánságok is, amelyek az idegen birodalmi katonaságnak az ország területéről való kivezetésére irányultak.⁷⁸⁰

Szintén főleg a magyar–német viszonyhoz, illetve az idegenellenesség problematikájához tartozik a városok elzárkózási törekvéseinek a korban gyakorta megfigyelhető és érvényesülő jelensége is.⁸¹ Szabó számos város, így Nagyszében, Sopron, Besztercebánya, Kassa, Buda, Pozsony, Rozsnyó, Eperjes rendeletét idézi, amelyek a magyarsággal szemben pl. a beköltözést vagy egyéb tevékenységet (kereskedelem) tiltó utasításokat, korlátozásokat tartalmaznak.

Szabó azonban határozottan leszögezi, hogy a városok elzárkózási törekvései mögött nem etnikai, hanem gazdasági és társadalmi okok működnek közre. Egyik bizonyítékként milderre az előzőekben már elemzett Debrecen példáját hozza, amely a balkáni görög kereskedőket ilyen megfontolásokból tartja távol a várostól.⁸²

„Mikor a magyar tömb szélein vagy az azon kívül eső német lakosú városok a magyar betelepülőket nem akarják maguk közé fogadni, legtöbb esetben nemcsak a magyar embert igyekeznek távol tartani, hanem a nemes urat is, aki kiváltságos jogi helyzetével áttörte a város zárt közösségét és kiváltságai rendszerét s esetleg a közösség vallási egységét is. Debrecen, a környéke magyar fálvainak lakói előtt nyitva álló »köztársaság« küzdelmében is, melyet a kiváltságokkal közéje települő s így a közösségben új közösséget alkotó balkáni görög kereskedők betelepítése ellen évtizedeken át – végül is eredményesen – folytatott, kétségtelenül nem népi, hanem társadalmi, gazdasági és vallási tényezők léptek fel.^{783, 84}

Szabó ezután a népi érintkezésnek és elválasztó vonalaknak további tényezőit is érinti röviden, például a vallás és a földrajzi távolság problémáit (előbbiben felidézve a „Népiség és vallás” gondolatait), megállapítva, hogy hiányzanak ekkor a modern élet igazi népi keverő medencéi, a nagyvárosok.

Ugyanebből következik viszont Szabó fejezetének végső konklúziója is: a korban a másfélszázados török pusztítás s egyéb romboló, negatív tényezők a magyarság népi alkataban számottevő elváltozást, „népi elvegyülést és felhígulást” nem tapasztalhatunk. Nem lehet nem észrevenni azután Szabó szövegében, hogy talán leginkább itt tévedt a népiségtörténeti fogalomhasználat olyan területeire, vizeire, amely a legtöbb kételyt, de legalábbis kérdést veti fel e fogalomhasználat tisztaságát, vállalhatóságát, sőt egyenesen tudományos relevanciáját illetően.⁸⁵

Szabó ugyanis sok vonatkozásban a magyarság vérségi folytonosságáról és intaktságáról beszél, például arról, hogy a törökkel való vérségi keveredés nem számottevő a korszakban a magyarság etnikai alkotánának tekintetében, de ez például a rácok (szerbek) vonatkozásában is igaz. Mindezekben felül Szabó általános konklúzióként fogalmazza meg (ezt a „Pusztuló magyarság”-ban is megerősíti)⁸⁶, hogy a XVI–XVII. századi pusztulás nem érintette a magyarságot oly mértékben, hogy vérség és alkat vonatkozásában a Mohács előtti magyarság és a XVII. század végi között lényegbevágó különbséget lehetne kimutatni. Ennek ellentmondani látszik a belső vándorlás ténye, de Szabó – ismét csak Debrecen példáját hozza – szerinte, itt csak „egyvériű” keveredésről beszélhetünk, hiszen a városok környékük színmagyar „néptalaj”-ából merítették újonnan bevándorló lakosaikat.⁸⁷

„A XVI–XVII. századi nagy pusztulásból mégis földjén megmaradt magyarságot tehát idegen vér [!] nem érintette olyan mértékben, hogy vérségi és alkati tekintetben közte és a mohácsi vész korának magyarsága között nagy lenne a különbség. A nagy belső vándorlás következtében egy-egy vidék vagy éppen helység magyar lakossága szinte visszaelemezhetetlenül összekeveredett, azonban a keveredésben az idegen népi elemnek nem sok szerepe volt. Debrecen városába az 1564–1640. év között betelepedett 415 lakos korábbi lakóhelye például 350 esetben a várost és birtokait is magában foglaló Szabolcs és Bihar megyében volt, a többi 65 új lakos közül 59 esik az Alföld közepére és keleti felére, 3 marad Erdélynek, 2 Pécsnek és 1 Morvaországban. A lakosok 99%-a tehát a középső tiszántúli vidékről került ki, olyan területről, mely a XVI–XVII. századokban folyton pusztulva és néptelenedve ugyan, de osztatlanul magyar maradt. A csapások alatt meg-megfogyó Debrecen tehát abból a néptalajból⁸⁸ [!] merített, amelyből eredetileg is összetevődött. Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Mezőtúr és a többi el-elfogyó és meg-megduzzadó, töröktől sohasem lakott alföldi mezőváros hasonló módon tevődött össze egynépű [!] környékéből.”^{89, 90}

Felhívnam a figyelmet Szabónak a hajdúságot érintő megjegyzésére is (vö. még hajdú-tanulmányok a következőkben), miszerint ők is alapjában magyarok voltak, s csak kezdeti időszakokban voltak inkább szlávok.⁹¹

A városok mellett ezt az ősi földhöz való ragaszkodást bizonyítják a falvak is (itt szintűgy legfeljebb „bő egyvérű keveredés”-ről beszélhetünk), a falvak lakosai a bujdosás és menekülés után a szülőföldjükre kívántak visszatérni.

„A nép oldhatatlanul ragaszkodik ősi tűzhelyéhez, s ha a veszedelem elől egy-két évre elbujdosott is mocsaras, nádas vagy távolibb vidékekre, a veszély elmúltával legtöbbször visszabátorkodott az elhagyott ismerős tájra, a szülőföldre.”⁹²

Szabó szerint mindezekon felül voltak olyan vidékek, ahol még a „sajátvérű” keveredés is csekély volt, így a Sárrét, Sárköz, Csallóköz, Bodroghöz, baranyai vidék, székely hegyvidék, vagy a fekete-körösvölgyi magyarság. Lényegesen nagyobb mértékű keveredés figyelhető meg a birtokos nemesség és az arisztokrácia körében, utóbbi főként déli szláv, illetőleg horvát elemeket vett fel, a nemesség inkább totót és román, de mindezt nem olyan nagyságrendben, hogy e rétegek egyénisége a népi törzstől elvált volna.⁹³

Bizonyítja mindezt gróf Eszterházy Antal kuruc tábornok példája, akinek nemzedékrendjén szépszülei vonalon Illésházyak, bedeghi Nyáryak, Várday-ak, Thököly-ek, Thurzók, Gyulaffy-ak, Bethlenek szerepelnek.⁹⁴

Összességében a magyarságot ekkor is alapvetően a népi egység érzése hatja át, amely megnyilvánult a törökkel szembeni nemzeti hivatástudat közös érzésében⁹⁵, sőt – Takács Sándorra utalva⁹⁶ – Szabó szerint egyet lehet érteni azzal a történetíróval, aki a legmagyarabb századnak nevezte a tizenhetediket.

„A magyar népet a másfél százados élet-halál küzdelem alatt az új politikai hatások és társadalmi rétegek választó falai felett szüntelenül áthatotta a népi egység érzése. A magyarság közössége [!] egy testnek érezte magát a társadalom csúcán és alsó fokain, s egy testnek az ország szélein, az alföldi mezővárosokban vagy az erdélyi és dunántúli falvakban is. A török uralom vonala az együvé tartozás hatalmas érzését éppúgy nem hasította meg, mint az erdélyi fejedelemség élesebb politikai határa sem...

Bár a magyarok azt a várakozást, hogy egymás ellen nem fognak fegyvert, nem tudták igazolni pusztulásuk korában sem, mégis kétségtelen, hogy a magyar szemlélet, a magyar összetartozás érzése és a magyar népiség tápláló tudata erősebb és határozottabb

lett a szenvedések tüzeiben. A vérző és pusztuló, létében is veszélyeztetett magyarság hivatástudata, mely Mátyás korában még birodalmi gondolatot hordozott és büszkén vállalta a keresztyén világ védpajzsának szerepét, egyre szárnyaszegettebb lett, viszont a magyar élet befelé fordult, önmagába nézett és gazdagult.⁷⁹⁷

Különleges hely illeti meg Szabó nézeteinek rekonstrukciójában a XVIII. századra vonatkozó képét.⁹⁸ Ez már terjedelménél fogva (kb. 80 oldal egy évszázadra, miközben hasonló a számarány a teljes középkorra) is kifejezi/jelzi a fejezet fontosságát, amelyet Szabó három alfejezetre oszt (számszerűségében ez is a legtöbb).

A XVIII. század a török utáni betelepülés ideje, amelyet Szabó (szinte magától értetődően) Acsády Ignác számításával való szembeállítás indít.⁹⁹ Ennek jegyében Szabó jelentős korrekciókat végez Acsády eredményein, a török által végzett pusztítást nem tartja olyan nagymértékűnek, mint Acsády. Különösen a magyarság számarányával nem ért egyet Szabó, azt lényegesen magasabbnak tartja, majd megállapítja, hogy a magyarság viharvert törzse népi erejével nagy vereszetése után is a Duna-medence vezető népsége és történetformáló tényezője maradt.¹⁰⁰

A legnagyobb energiát Szabó e részben az ország újratelepítésében alapvető szerepet játszó jobbágyvándorlás bemutatására, illetve elemzésére fordítja. A döntő irány itt a nyugat-kelet, részben dél felé történő belső migráció, legfőképpen pedig az Alföldnek az újranépesítését képezi. Szabó itt is kiemeli, hogy bár a nemesség egy része szintén útnak indul (pl. tisztségek reményében), sőt az is előfordul, hogy a szegény nemes feladja privilégiumait s bő alföldi jobbágyosságra cseréli társadalmi státuszát, az újranépesítés és vándorlás legfőbb társadalmi szubsztrátuma mindezzel együtt a parasztság.¹⁰¹ A XVI–XVII. századokban az ország északi és nyugati részein ugyanis megerősödik a majorsági gazdálkodás (minderről részletesen később), aminek következménye a romló jobbágyors, a jobbágytelek nagyarányú aprózódása volt. Érthető mindezek után a jobbágyok felkerekedése, akiket az új területen bő föld, anyagi kedvezmények, évekre szóló adómentesség várt.¹⁰²

Ez a jobbágyvándorlás azonban nem volt feltétlenül magától értetődő és problémamentes, ugyanis a földesurak ezt nyilván szerették volna megakadályozni, a jobbágyok azonban a szökéssel járó kockázatokat is felvállalták.

Szabó mindezek után megállapítja azt is, hogy ez a vándorlás több nemzetiséget is érintett, az alap/fundamentum azonban a magyarság volt, sőt (egyfajta pull motiveként)¹⁰³ kijelenti, hogy a magyar parasztságot ugyanaz az ősi szemlélete és vérmérséklete vonzza vissza e területekre, amely 800 évvel azelőtt is azon a földön gyökerezett meg.

„Az adatok azonban arra mutatnak – írja Szabó –, hogy az egykori török területre északról, keletről és nyugatról húzó parasztköltözés elsősorban magyarságot vitt magával. A török időben elmenekült és elüldözött magyar parasztságot nemcsak tágas termőföldek hívták most vissza, hanem ősi szemlélete és vérmérséklete [!], mely már nyolcszáz évvel előbb is a síkon és lankán gyökeresítette meg. Megállapítható például, hogy az 1719-ben Abaúj megye által déli szomszédján, Borsod megyén keresett 449 jobbágy közül 291 magyar nevű volt. Ugyanakkor az Abaúj megye északi szomszédságába eső Sáros megyébe 36 jobbágy költözött át, viszont ezek közül csak 6 viselt magyar nevet. A dél felé húzódó tömegben a magyarságé volt a túlsúly, a szertesét futó utakon pedig a nem magyarok indultak.”¹⁰⁴

A folyamatokat mindezek után hasonló értelemben foglalja össze Szabó: a belső vándorlásnak nagy horderejű társadalmi következményei voltak, ugyanis az örökös jobbágyosság korában számos jobbágy így jóval szabadabb, „szerződéses” státushoz jutott.

A processusban mégsem ez a döntő faktor, hanem az alföldi magyarságnak a népi szempontból történő megerősítése volt. Ennek pedig alapvető konzekvenciája, hogy mindezzel megakadályozza az Alföld nemzetiségi szigetekre való bomlását.¹⁰⁵ A Kárpát-medence öblét, az Alföldet így a magyarság másodszor is nagy népi többséggel szállta meg, magának biztosítva mindazokat az előnyöket, amelyeket e terület birtoklása nyújt.

„A XVIII. században lefolyt nagy belső népvándorlás – külföldről irányított költözésekkel és telepítésekkel karöltve – nagyhorderejű társadalmi következményeket vont maga után. Az örökös jobbágyság korában százai alakultak ki az olyan helységeknél, amelyekben a jobbágyok már nem »örökös«-ek, hanem »szerződéses«-ek voltak. Ezzel a magyar társadalomszerkezetben mélyreható társadalmi átalakulás folyamata indult meg, a társadalmi következményeknél azonban a magyarság története szempontjából jóval nagyobb jelentőségű volt az alföldi magyarságnak e vándorlás általi népi megerősítése. Hegyvidékeinken a magyarság már korábban is kisebbségben volt, most pedig e vidékek folyamatosan végbement további idegen hozzátelepülések következtében oszlatlan nemzetiségi tömbök színét kezdték felvenni. Ugyanakkor azonban a magyarság legsajátabb otthonába, az Alföldre is nagy számban hullámozott az idegen települők áradata.¹⁰⁶

Azzal, hogy a magyar parasztság számlálatlan sorai minden akadályt állító földesúri, megyei és országos hatalmon keresztül eljutottak az Alföldre és megmaradtak rajta, megakadályozták az Alföld nemzetiségi szigetekre bomlását. A régi alföldi magyar törzsre [!], amelyet a török uralomtól átmenekített alföldi városok, mint Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös s a természettől védettebb alföldi és dunántúli vidékek magyarsága alkotott, most új és új hajtások fordultak. A magyar parasztság e nagy vándorlása honfoglalás volt, a jövendő jó sugallata: a Kárpátok medencéjének öblét, az Alföldet a magyarság fölényes népi többséggel megszállta másodszor is, s ezzel megtartotta hatalmában azokat az előnyöket, amelyeket Európa e részében a nagy alföldi sík népi birtoklása nyújt.⁷¹⁰⁷

A fejezet további részében Szabó (az előző részek logikájának megfelelően) az egyes nem magyar nemzetiségek számának és számarányának változását, népi határvonalai alakulását, a külföldről való természetes és mestersége betelepítésnek a különböző módokat, lefolyását elemzi.¹⁰⁸ Sorra veszi a rác (szerb), tót, rutén, román, német, valamint a zsidó nemzetiségek ilyen jellegű történetében bekövetkező új momentumokat. Jellemzőnek lehet tartani pl. a románság erdélyi térfoglalásával kapcsolatos elgondolásait (amelyben persze osztja az egykorú egyéb magyar történészek, pl. Szeffű Gyula vagy Kosáry Domokos felfogását), miszerint a románok nagyarányú bevándorlása, sőt egyenesen népi többségének kialakulása ekkorra tehető (1700-ban 250.000, 1761/1765-ben 547.000 a számuk). A tételt és a számszerű eredményeket hevesen bírálta később David Prodan, aki szerint ott az egyébként is autochton románság mindig is többségben volt, nagyobb mértékű kivándorlás, pl. Moldvába, éppen a magyarok részéről történt.¹⁰⁹

A legnagyobb figyelmet és teret Szabó azonban természetesen a német bevándorlás és betelepülés kérdésének szenteli, amelyben fő (a népiségtörténeti szemszögre roppant jellemző, s pl. Szeffű Gyula nézeteivel homlokegyenest ellenkező)¹¹⁰ megállapítása: a magyarországi német telepítésben népi és vallási szempontok is döntő szerepet játszottak. A katolikus Habsburgok fő politikai ellenfelüket, a református magyarságot kívánták gyöngíteni a megbízható, hűséges katolikus németek betelepítésével, akiknek gazdasági megerősödését már a betelepülés első pillanatától kezdve elősegítették.

(Jegyzeteinek tanúsága szerint Szabó a kérdés elemzésénél nagymértékben támaszkodik K. Schünemann munkájára, azt nagyon pozitívnak minősíti, jöllehet – mint korábban láttuk – egyes műveit és személetét előzőleg túlfűtött érzelmekben bővelkedő, viszont alapos bírálatban részesítette.¹¹¹)

„Bár a bécsi kameralisták népesítési elmélete nem tekintett érdekekre s a telepítéstorzóknak a természetesen kínálkozó népfelleg miatt is német földre kellett menniök, a magyarországi nagy német telepítésben a népi és vallási szempont is nagy szerepet játszott – írja Szabó. A bécsi udvar kifejezetten német és katolikus telepest kívánt. Már a török hódoltság korában is, amikor megcsillant a magyar terület visszahódításának lehetősége, felvetődött egyúttal az a terv is, hogy a városokat csupán németekkel telepítik be. Kollonich tervezete szerint ugyan a visszafoglalt magyar területre egyformán telepítendő lett volna magyar és nem magyar, azonban az előbbi csak 3, utóbbi 5 évi adómentességgel, a városokba pedig csak németeket lett volna szabad beengedni. Mária Teréziának is az volt a kívánsága, hogy a telepesek lehetőleg németek legyenek. A bécsi udvar szemében a katolikus német a kultúra hordozója, vallásának híve, mindenekfelett pedig a birodalom támasza volt. A bécsi politika a németekben nem csak telepest óhajtott a pusztá földnek adni, hanem megbízható, hű elemeket is nyerni a magyarsággal szemben. Viszont a német telepes az Al Dunánál is a Bécsben székelő német császár birodalmában érezte magát.”¹¹²

Szabó több-kevesebb részletességgel bemutatja a betelepülő németeknek a Magyarországra vezető útját, rámutatva mindeközben arra is, hogy néprajzi származásuk vonatkozásában persze egy már kielemezhetetlenül tarka térképet mutatnak, azaz a német területekről szétszórva érkeztek, pl. Kömlőd 157 német telepeséből 104 különböző helységről „szegődött össze”, Luxemburgból, Pfalzból, Lotharingiából, Badenből, Mainzból stb. Alapvető megállapítása Szabónak (részben már utaltam erre), hogy a német telepesek otthonuk megalapításához, gazdaságuk kiépítéséhez anyagbeli és tőkeseget kaptak, sőt alkalmanként már kész házakat és felszerelt gazdaságokat is, amihez a szabad költözés joga és a súlyos robot megváltásának lehetősége társult. Mindennek azután távolabbi társadalmi következményei lettek.

„Itt valóban kedvező feltételek mellett kezdhették meg az új életüket: otthonuk megépítéséhez és gazdaságuk megalapozásához anyag- és tőkeseget kaptak, sőt utóbb kész házakhoz és felszerelt gazdasághoz jutottak s ezekhez kedvező jobbágyserződések járultak, melyek az országnak még örökös-röghözkötöttségben élő régi jobbágyaival szemben szabadköltözési jogot biztosítottak s rendszerint lehetővé tették a mások számára súlyos robot megváltását is. A bőföldű telkekre ülő »tőkeerőssé« tett kedvezményezett parasztság olyan előnyökre tett szert a tört telkek és a zsellérség felé sodródó, súlyos terheket hordó régi parasztsággal szemben, melyek a távolabbi jövőre is kihatók.”¹¹³

Szabó természetesen itt is kitér a zsidó bevándorlás tárgyalására, s megállapítja, hogy ebben az időszakban, bár számuk megötszöröződik, még mindig alig egy százalékát teszik ki az ország lakosságának.¹¹⁴ Új jelenségként tartja számon a nyugati zsidó bevándorlás mellett, a keleti zsidóság (főleg Galíciából történő) betelepődését is, bár mindkettőt akadályozta a városok velük szemben is megnyilvánuló elzárkózási törekvése. A keleti zsidóság legfőbb létalapja e képből szinte egyetemlegesen a korcsmabérlet és a pálinkafőzés volt, s Mária Terézia, főként azonban II. József felvilágosodott politikája a zsidóságot általában is pártfogolta.¹¹⁵

Alfejezetbeli összegzésében Szabó megállapítja: a folyamat eredménye a magyar néptérlet összeszűkülése, az idegen népi határok kiterjeszkedése volt, de a fent vázolt folyamatok következtében számos vegyes nemzetiségi/népi település is keletkezett, amiből pl. Hatvant emeli ki, ahol ez végső soron a magyar elem, a magyar lakosság visszaszorulását eredményezte. E vegyes lakosság inkább a telepítési mozgalmak által jobban elért városi vagy nagy uradalmi gócekben követhető nyomon, de pl. Debrecen mindezzel szemben intakt maradt, idegen elemet néhány német családon kívül alig nyert.¹¹⁶

„Hatalmas belső vándorlás és nem kevésbé hatalmas idegen beáramlás az a két párhuzamos tényező, amely a törökvészből kikerült Magyarország új népi berendezésének művét a XVIII. században elvégezte – írja Szabó. Az alföldi térségre a környező hegyek vidékéről magyarság ereszkedett le, de előnyomult a hegyvidékről a tót, a rutén, és a román vonal is, a határokon keresztül új rutén, román, rác és zsidó elemek szivárogtak feltarthatatlanul az országba, egyidejűleg pedig nagyarányú német telepítés játszódott le. Az 1790-es évekre kialakult új népi kép merőben más, mint három századdal korábban a mátyáskori Magyarorszáé: a magyarság népterülete [!] az idegen népi határok kiterjeszkedése miatt összeszűkül s a megkevesbedett téren is más népek kisebb-nagyobb tömbjei és szórványai tarkálnak.”¹¹⁷ (159. o.)

Jelentős teret szentel a szerző még a bánági telepítésnek is, ahol megállapítja a magyar elem szinte teljes háttérbe szorítását, a fentiekben utalt Habsburg uralmi okokból, bár összességében szerinte a magyar népiség megfogyatkozását, az idegenek térfoglalását a században vallási, gazdasági és társadalmi okok is előmozdították.¹¹⁸ Ismételten felhívja a figyelmet a vallási motívum jelentőségére, de most már nem a Habsburgok, hanem a birtokos földesurak vonatkozásában. Több helyen előfordult, hogy a református magyarok közé betelepített katolikus németek a földesúr támogatásával végrehajtott „kibecsültetés” útján rövid időn belül megszabadultak az ősi lakosoktól s egyedüli urai lettek a községnek.

Ír még a történész a korban főként Havasalföldre és Moldvába irányuló kivándorlásról is, ami viszont a tragikus ellentmondásra utal: akkor, amikor a pusztulás után híva, hívatlanul százezrek érkeznek idegenből a jövevények, az ország egy részéből magyarok idegenben keresnek maguknak új otthonot. Az ellentmondás feloldásához, egyáltalán az ország „népi alkatát” megformáló XVIII. századi népmozgás egyéb jelenségeinek a megértéséhez Szabó szemléleti kérdésekhez utalja olvasóját, feltéve a kérdést: „mi volt a kor nemzedéke számára a népiség s a nemzeti gondolat?”¹¹⁹

A következő alfejezetben Szabó erre a kérdésre keresi a választ, bár előbb még a magyarság pontos számarányának, sőt számának a problémája is foglalkoztatja. Kovács Alajos számításaira is hivatkozva, szerinte az ország több mint 8 millió lakosából 3-3,5 milliót lehet magyarnak tekinteni, vagyis a fent vázolt folyamatok tragikus következményei számszerűen is igazolhatók: Mátyás idején a magyarság az ország népességének 80%-ra tehető. Ez az arány még a török kiűzése után is kb. 50%, a XVIII. század végén azonban a magyarság alapvetően kisebbségbe szorult saját hazájában.¹²⁰

Ezután tér rá Szabó inkább a korábban jelzett nemzeti és népi tudat, illetve ébredés jelenségeinek számbavételére. A magyar politikai vezetőréteg alapvető nemzet-szemléletét a rendi nemzetfogalom határozta meg, amelyet az 1943–44-ben publikált „Nemzet-szemlélet és magyarságtudat” című tanulmányában elemzett és fejtett ki alaposabban.¹²¹ (Vö. részletesen erről a következőkben.) A kor jellemző szemlélete a rendi nemzettudat és nemzetfogalom volt, amely magyarnak, a magyar politikai nemzet tagjának csak a nemesi előjogokkal rendelkezőket tekintette, s amelyből hiányzott minden szolidaritás, közösségi együvé tartozás élmény és érzés a szintén magyar alsó társadalmi rétegek irányába.

„E szemlélet – írja Szabó – a »nemzet« fogalmát a nemesség körére szűkítette s miként a nemesi kiváltság birtokosaiban egyformán a magyar nemzet tagjait látta, akként az ország túlnyomó nagy részét kitevő parasztságban csupán társadalmi elemet – paraszt-jobbágnépet – látott, tekintet nélkül arra, hogy az és ez magyar vagy nem magyar volt.”¹²²

Szemléletesen igazolja ezt a tézist az, hogy a nemesség (erre korábban is utalt Szabó) a török által elpusztított területek újranépesítését nem a döntően magyar zsellérségnek a telekre ültetésével végezte.¹²³ Pedig ez a zsellérség létszámban folyton növekedett, mert

míg a XV. században 25-30 zsellér esett 100 telkes jobbágyra, addig a XIX. század elejére a zsellérek létszáma már felülmúlta az utóbbiakét. Jellemző módon ezzel ellentétes magatartást csak az egyébként cseh-morva ősoktól származó, a felvilágosodás eszméin nevelkedett, tudós Tessedik Sámuel¹²⁴ tanúsított, mindez azonban a birtokos osztály számára idegen és érthetetlen maradt. Csak az 1780-as évektől bukkant fel az ezzel ellenkező irányú folyamat, ezt azonban jórészt megelőzte az egyes nemzetiségek nemzeti öntudatra ébredése, legalábbis annak kezdetének a csirái.

Ennek behatóbb elemzése előtt Szabó azonban kitér még az egyes népiségek mindennapi életben való érintkezési formáira, így az asszimiláció jelenségeire is (aminek szintén külön tanulmányokat szentelt, vö. részletesebben a következők)¹²⁵. Megállapítása szerint jelentős surlódás nem figyelhető meg a népek egymás közötti viszonyában, viszont nem volt számottevő asszimiláció, keveredés és felszívódás sem, az alapvető népi magatartás ekkor az elzárkózás volt. A század második felében, végén azonban felbukkan az európai eszmeáramlatokra visszavezethető nemzeti gondolat, az öntudatra ébredés eszméje, a XIX. században uralkodóvá vált nacionalizmus, aminek kezdeti jelenségei ekkorra vezethetők vissza. Az asszimiláció kapcsán ezt írja Szabó:

„Azonban az ilyen felszívódások a XVIII. században nem voltak számottevők sem a magyarságnak, sem az ország más népeinek tömegéhez képest. Mindez alig kibontakozó kezdete volt csupán a XIX. századi nagy asszimilációnak. A népelemek viszonyának alapvonása a XVIII. században még az elzárkózás volt, a maguk köré természetes magatartásukkal emelt lelki falat [!] csak itt-ott törte meg egy rés.”¹²⁶

Ezután Szabó mindezek szellemében az egyes nemzetek ilyen jellegű öntudatra eszmélésének mozzanatait térképezi fel. Kezdve a rutén, folytatva a nagy jelentőségű román, szlovák (tót), majd német mozgalmakon keresztül, a szerbekkel fejezi be a panorámát. (Érdekes, itt „csak” szerbeknek hívja őket.¹²⁷) A németekről, főként az erdélyi szászokokról értekezve kiemeli elzárkózási törekvéseiket, amely azonban nem minden esetben etnikai, hanem alkalmanként társadalmi indíttatású. Nagyszébenben például polgárjoggal szász származásúak sem rendelkeztek, ha jobbágyi állapotban éltek. Nagy fontosságú a román nemzetiségi mozgalom¹²⁸, amelyet a Kárpátokon túli két államhoz fűz kapcsolat, s a két vajdaság orthodoxiája figyelmeztet az erdélyi románság és a hegyeken túli terület népi egységére. A románok példája azt is bizonyítja, hogy a vallási tényezők közvetve, a nép kulturális szintjének emelésével is hozzájárulhatnak a nemzetiségi gondolat talajának előkészítéséhez.

A legmagasabb nemzeti öntudatra mégsem a románság, hanem a szerbség jutott, amelynek kiváltságos politikai helyzete volt: valósággal állam volt az államban, mentesítve a magyar egyházi és világi rendek hatóságától, saját egyházi és világi vezetéssel.¹²⁹

„E harcias – egyébként azonban zabolátlan és műveletlen – népet” a Habsburgok a török ellen védőpajzsnek tekintették, ugyanakkor a mindig bizalmatlanul kezelt magyarsággal szemben, annak féken tartására is felhasználhatták, mint ahogy fel is használták.¹³⁰

A nemzetiségek mindezen öntudatra ébredő tendenciáival szembesíti Szabó a magyar nemzeti ébredés momentumait. Ezzel összefüggő egyik megállapítása, hogy az ország, a társadalom felső, vezető körei sok vonatkozásban nem magyarok, külföldi és idegen származásúak, vagy ekkor szakadnak le a magyarság „népi testéről” (így tehát nem lehetnek hordozói a népi gondolatnak): ilyen az arisztokrácia, mely például a honfiúsítás útján jut hatalmas birtokokhoz, de nem ver gyökeret az országban, a magyar származású pedig Bécsben él, idegen nyelven beszél és idegenül érez; ilyen a kibontakozó állami bürokrácia, ahol főként a városok idegen népű lakosai helyezkedtek el; ilyenek

azonban a tisztikar (határőrezredek) tagjai s a szellemi élet tagjai, vezető személyiségei is, például a pesti egyetem professzorai. Utóbbin 1790-ben a négy kar 40 tanára közül 33 idegen nevet visel, s az idegen név rendszerint idegen nyelvet is takar.¹³¹

A magyarság egyedüli mentsvárának a nemesség maradt, amelybe a hivatalnokok és katonák közül sok idegen szintűgy felemelkedett, azonban részben még a középkori, nagyobb részben azonban a XVI–XVII. századi jobbágynevelések hagyatékaként ez a réteg alapvetően mégis magyar volt és magyar is maradt. Ez a törzsökös és magyar nemesség lett a fő forrása a század végi nemzeti mozgalomnak is.¹³²

„Jóllehet a hivatalnokok és katonák s az ipar-kereskedelem – nagyrészen szintén idegen származású – új gazdagjai közül az emelkedés lépcsőin végül sokan megszerezték a nemességet is, s így a XVIII. században nemességünk is sok idegen elemet vett fel magába, ez a hatalmas társadalmi réteg elsősorban mégis magyar volt és maradt, részben még a középkori nemesség, nagyobb részben azonban a XVI–XVIII. századi nagy jobbágynevelések hagyatékaként. Bél Mátyás, az egykorú tanú a XVIII. század első felében a nemességnek nagy érdemét látta abban, hogy a szokásoknak ettől a nagy »elidegenítés«-étől, amely csaknem egész Magyarországot »forgószél« módjára megrontotta, távol tartotta magát. Ezt a törzsökös és magyar nemességet, mely kezében tartotta a helyi hatalmat és az elszegényedés által is hajtva, az állami hivatalnokság körein kívül a szellemi életnek is egyre több posztját vette birtokába, a század második felében ugyan új »módi«-k ejtették varázslatba, a magyar népiségnek mégis romlatlan forrása maradt s azok a mozgalmak, amelyek a század utolsó negyedében új életerőt öntöttek a magyar testbe, elsősorban fiai szívében gyúltak lángra.”¹³³

E nemesi nacionalizmus mindenekelőtt a nyelvi és irodalmi mozgalmakban kapott erőre, majd a magyar ruháért és táncért indult tevékenységben, s olyan kiemelkedő egyéniségei voltak, mint Bessenyei György, majd Decsy Sámuel, Révay Miklós, Erdélyben Aranka György.¹³⁴ Intézményei a nyelv művelő társaságok, a magyar szótár és nyelvtan, s például a tudós „Hadi és más nevezetes Történetek” pályázatai. Ez a mozgalom az 1790/91. évek fellángolása után hamar lelohadt, azonban mindez mégis a magyar élet- és történeti természetes és sorsszerű lázadása volt a magyarságra nehezülő halálos árnyékkal szemben.¹³⁵

Utóbbiakat kifejtették Kollár Ádám vagy a jól ismert Herder (később Vörösmarty is), akik szerint Magyarországnak csak kis részét lakják magyarok, s félő, hogy nyelvük elenyészik.¹³⁶

A befejező sorokban Szabó Konrad Schünemann-t idézi ismét¹³⁷, aki szerint a XVIII. században meg lett volna a lehetőség az egész monarchia németté történő alakítására. Szabó szerint az ilyen elképzelések nem számolnak a népiség erőinek szilárdságával, s ezt jól jelzi, hogy a magyarság sorsa sokkal kétségesebb lett volna, ha a XVIII. század elején a magyar parasztság természetes áramlása nem biztosítja az Alföld népi birtoklását a magyarság számára s szellemi síkon nem indulnak meg azok a folyamatok, amelyek új életerőhöz juttatták a magyar népiséget.

„Konrad Schünemann német történetíró, aki 1940 tavaszán a francia harctéren elesett, Mária Terézia népesedés politikáját vizsgálva, arra az eredményre jutott, hogy e politikának, melytől azonban az idegen népiség asszimilációja még távol állt, nagy mértékben kínálkozott az a lehetőség, »hogy Keletnek szlávokkal, magyarokkal és románokkal szórványosan lakott térségét német emberekkel töltsék ki«, s a monarchiát német államalakítsa. Bár az ilyen várakozások nem számolnak a népiség életében megnyilvánuló erők szilárdságával, nyilvánvaló, hogy a magyarság sorsa sokkal válságosabb lehetett volna, ha a XVIII. század első felében a magyar parasztság természetes áramlása nem

biztosítja a *nagy Alföld népi birtokát a magyarságnak* [!] s ha a század második felében a magyarság életében – elsősorban szellemi síkon – nem indulnak meg olyan folyamatok, amelyek tudatosan vagy tudattalanul új életerőhöz juttatta a magyar népiséget.⁷¹³⁸

Szabó népiségtörténeti szintézisének utolsó nagyobb fejezete a 19. századi folyamatokkal foglalkozik. Nézeteinek rekonstrukciójában fontos, hogy itt kifejtett gondolatait egyéb tanulmányaiban, így – és főként – az asszimiláció kérdését elemző írásaiban (vö. Erős 2005/2006), valamint pl. a „Nemzetszemlélet és magyarságtudat” című írásában is kifejti, alkalmanként kibővítve, vagy pedig rövidítve, a lényegi, illetve a végső/tulajdonképpen mondanivalóra koncentrálva.¹³⁹

A tizenkilencedik századi fejlemények közül, az előzőkben kifejtettekhez a legszorosabban kapcsolódva, a nacionalizmus gondolatát és politikáját (egyáltalán általános jelenségét) tartja a döntő momentumnak. Fejtegetését mindjárt egy elméleti-fogalmi definícióval, vagy inkább körbejárással kezdi, nevezetesen a nemzet és nép fogalmának a meghatározásával és elkülönítésével (utóbbiból jellemző módon kizárva a nép társadalmi osztály jelentését). Mályusz Elemér erre vonatkozó nézeteivel igencsak egybeesően, Szabó szerint is a nemzet mindenekelőtt tudatos állásfoglalás eredménye, míg a népiség természetes úton fejeződik ki.¹⁴⁰ A népiség a nemzetiség/nemzet egyfajta tápláló „östalaja”, de a nemzet is aktívan alakíthatja a népiség sorsát: pl. a népi különvalóság gondolatának ébresztésével vagy a népek lelkületének új viszonyba állításával.

„Míg a nemzet politikai tartalmat fejez ki, a nép természetes közösség; mennyiségileg a kettő nem szükségképpen fedi egymást, azonban a nép többé-kevésbé mindig benne foglaltatik a nemzetben. A nemzet tudatos állásfoglalás eredménye, a nép tudatos állásfoglalás nélkül a természetes fejlődéssel is kifejeződik. A nemzeti élet fejlődő fokain a nemzet alatt is változatlanul él a népiség: az, amit elméleti megfogalmazás nélkül is tisztán érezhetünk, amikor minden állami keret és szerkezet nélkül magára a magyarságra, a németségre és más népi közösségre gondolunk. A nép és nemzet szerves kapcsolatánál fogva a nemzeti gondolatnak magának is része lehet a népiség sorsának alakításában: nemcsak közvetve a nemzetek politikai életében kimunkált, olykor nagy horderejű eredményeivel, amelyek pártfogása nagy terhe alatt a népiségnek is viruló vagy sorvadó osztályrészt kell vállalnia, hanem közvetlenül a népi különvalóság tudatának élesítésével, a népek lelkületének új viszonylatokba állításával, melyekben azok egymásra taszítólag vagy vonzólag, felemelőleg vagy lesujtatólag hatnak.”⁷¹⁴¹

A XIX. század a Herder nyomán öntudatra ébredő nemzetiségi mozgalmak kora, alapvető szerepet játszva mind a román, mind a szerb, valamint tót, orosz és német nemzetiség magyarországi történetében. Szabó szerint a magyarságot, illetve a történeti Magyarországot e fenyegető mozgalmak közepette egy kétséges, sőt egyenesen hibás nemzetfogalom mozgatja¹⁴², egy még a rendi nemesi, werbőcziánus előzményekre visszanyúló politikai nemzetfogalom, amely intakt a népi „elkülönözésekkel” szemben, s fő céljának, egy alaptalan optimizmus jegyében a népi-nemzeti kisebbségeknek a magyar politikai nemzetbe való szerves integrálását, asszimilációját tekinti. Szabó szerint mindezt a Deák Ferenc-féle 1868. évi 44. törvénycikk öntötte formába¹⁴³, amely kimondta, hogy Magyarország összes honpolgárai politikai tekintetben egy nemzetet képeznek.

„Az országban lakó különféle népelemeknek a magyarsággal alkotott közös magyar nemzeti egysége 1868 óta sarkalatos törvényen alapult, a »nemzeti egyenjogúság« tárgyában alkotott 1868. évi XLIV. t.-cikkben, mely a Deák Ferenc által benyújtott törvényjavaslat szövegén épült fel. A törvény bevezető sorai – szó szerint átvéve Deák Ferenc javaslatát – kimondták, hogy »Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei

szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja.«¹⁴⁴

A század fő jelensége mindezek után a magyarság létszámának és arányának nagymértékű megemelkedése. Szabó számításai szerint II. József korától 1910-ig a magyar lakosság 284-231%-kal, míg a nemzetiségeké 164-181%-kal növekedett meg. Az arányszámokat nézve pedig ez azt jelenti, hogy míg II. József idején az egész lakosság 37,4%-a, addig 1910-ben már 54,5%-a volt magyar anyanyelvű, „vagyis nyelvében a magyarság-tudat hordozója”. (210. o.) Szabó olvasatában e nagymértékű emelkedésben, illetve a nemzetiségi/népi viszonyok számszerű alakulásában, három tényező játszott lényegi, meghatározó szerepet: a zsidó bevándorlás, a kivándorlás és az asszimiláció.¹⁴⁵

A zsidó bevándorlás elemzése kapcsán rámutat arra, hogy már Vörösmarty, Kölcsey, később Széchenyi, Dessewfy és Deák is kifejezte az erre vonatkozó aggályait, de az 1867. évi 17. tc. a zsidókat a keresztény lakosokkal azonos jogúnak nyilvánította, sőt már az 1840. évi 40. tc. is megengedte, hogy bárhol lakjanak az országban. A zsidóság történetének másik fontos momentuma középosztálybeli térfoglalása és a születési arisztokráciával való vérségi keveredése, amellet, hogy egyébként összefüggő zsidó népterület nem alakult ki, s nagy részük (1910-ben) városokban lakott.¹⁴⁶

A kivándorlás kapcsán is megjegyzi Szabó, hogy a mechanikus és gépies, politikai nemzetfogalomra alapított szemlélet következtében (a bevándorláshoz hasonlóan) az állam ezt is közömbösen szemlélte, s miközben arra törekedett, hogy (más nemzetállamok nyomdokát követve) magyarrá tegye az ország nem magyar lakosait (vö. asszimiláció a következőkben), részvétlenül engedte elszakadni százezreit a magyarságból olyanoknak, akiknél a magyarságtudat a létüknél fogva adott.¹⁴⁷

A legnagyobb teret a 19. századi jelenségek elemzésében Szabó az asszimiláció folyamatának szenteli, amely több egyéb ekkori tanulmányának is tárgya, ezek így egyúttal nézeteinek rekonstrukciójában is segítségünkre vannak.¹⁴⁸

Szabó általánosan megfogalmazza kételyét az asszimilációra törekvő koncepciókkal szemben, mondván, hogy felvetődhetett volna e törekvések során a gyanú: mindennek során a magyarság nem higul-e fel annyira, hogy magyarsága, konkrét népisége kérdésessé válik? Kételyei sorát gyarapítja a „grammatikailag egységes Magyarország” Beksics Gusztávhoz köthető koncepciója, amely a magyar nyelv elsajátításában látta az asszimiláció fő ismervét, vademecum-át.¹⁴⁹

Elősorolja azután Szabó pl. a század utolsó felében a magyarosítás céljából tett intézkedéseket is, amelyek 1879-ben és 1910-ben a közömbös álláspontonról letérve a magyar nyelv kötelező tanítását írták elő a nem magyar tannyelvű népiskolákban, vagy erélyesebb eszközökhöz nyúltak az iskolák magyar tannyelvűvé tételének céljából, bár az iskolák felállításának kötetlen módja még ekkor is fennmaradt.¹⁵⁰

Mindezek kapcsán az asszimiláció jelentős, de sok vonatkozásban csak külsőleges sikereket tud felmutatni, azonban az összefüggő népterületek mindezzel szemben alapvető ellenállást tanúsítottak, amit bizonyít az 1910. évi anyanyelvi és néprajzi térkép összevetése a XVIII. század végi viszonyokkal. Ez azt támasztja alá, több-kevesebb egyértelműséggel, hogy pl. Ugocsában is a nyereségek és veszteségek ellenére a magyarság népi vonala ebben a korban jelentősen nem mozdult el.¹⁵¹

„A magyarság nyeresége nyilvánvaló, bár volt vesztesége is, azonban a magyar nyereség a népi vonalat, észrevehetően nem mozdította el: a magyarrá vagy magyarokkal vegyessé lett falvak a vonal szélein vagy éppen előre kiugró pontjain található és pedig valamennyi az eredeti rutén-román települési terület vonalain kívül, tehát az eredetileg

magyar településű síkföldön és a Tisza völgyében. E falvakat magyarok telepítették s a rutének csak utóbb szálltak rá a pusztuló falvakra, népi gyökerük így a hullámzó néptalajon¹⁵² [!] nehezen kapaszkodott meg. Az előretolt szélek e csekély elmozdulásai mögött az összefüggő népterület egésze érintetlenül állt.^{79153, 154}

Szabó ezután számba veszi azokat a tényezőket, amelyek az asszimiláció ellen hatnak, ezek közül különösen kettőt emel ki, amelyek persze egymással is összefüggésben vannak: egyrészt a parasztfalut, amely a maradandóságra és az elzárkózásra épülő hagyományával, csekély elvándorlási hajlandóságával mindenütt gátja az asszimilációnak.¹⁵⁵ Szabó a tolnai Györköny példáját (amúgy személyes élmény alapján, vö. jegyzetek) még arra is felhossa, hogy az ottani, különböző területekről származó németek (heidebauer-ek és hessen-nassau-i telepések) a legutóbbi időkig még egymástól is elzárkóztak, egymás között nem házasodtak, s még a templomban is külön helyeik voltak. Az asszimiláció gátja lehet még persze Szabó szerint a birtokviszonyok és a művelődési szint különbsége is, de szerepe van a vallásnak szintúgy: olyannyira, hogy bizonyos esetekben a vallást, felekezeti hovatartozást népiség megjelölésére is használják (református magyar, görögkatolikus román).¹⁵⁶

Az asszimilációt leginkább elősegítő momentumok közül Szabó a városokkal foglalkozik főképpen. A faluval szemben a város éppen nem az elzárkózás, ellenkezőleg, a sorompók megnyitásának a terepuma, ahol elhalványulnak a hagyományok, amelyek az elzárkózás őrei is egyúttal. A hagyományok múlását pedig elősegítették a kor fejlődési irányai: a szabadelvűség, a polgárosulás, a művelődés és a technikai fejlődés, utóbbi következményeként a földrajzi távolságok jelentőségének a csökkenése.¹⁵⁷ A XIX. századi városi asszimiláció következménye volt azután az asszimilált elemek nagyarányú térfoglalása az értelmiségi foglalkozásokban, mert az értelmiségi pályák jóval nagyobb arányban részesedtek az asszimiláció nyereségében.¹⁵⁸ Az értelmiségi pályák azonban más okból is telítődtek asszimiláltakkal: pl. a nagyrészt idegen eredetű hivatalnokok utódai is közöttük találhatók, akik a XVIII. században a királyi kormányzat szervezetébe a birodalom más részeiből ide jutottak (vö. a korábbiak); de ezt az értelmiséget gyarapítják a nemzetiségi vidékeken működő fő-, közép- és szakiskolák is. Ezek, ellentétben a népisokkal, amelyek önmagukban elégtelenek voltak a magyarosításra, az iskola után elnyert pályával már valóban sokszor magyarrá tették növendékeiket.

„A XIX. században megindult asszimiláció végső eredményét a következőkben összegezhetjük: A magyarság oldalán az asszimiláció a politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi fejlődés következtében számottevő volt, bár egyidejűleg itt-ott a magyarság rovására is ment végbe felszívódási folyamat; az asszimiláció a nemzetiségi területeket lényegesen nem érintette, a vonalak észrevehetően nem mozdultak el, azonban itt-ott a magyar és nem magyar népterületek érintkezési vonalán egyes helységek, melyek többnyire vegyes lakosságúak voltak, az idők folyamán népi tekintetben átváltódtak; hasonló átváltódáson kisebb szórványok és népszigetek is átettek; az asszimiláció igazi terei a városok voltak s ennek megfelelően az asszimiláltak is elsősorban a városi társadalmi rétegekben foglaltak helyet; az asszimiláltaknak az értelmiségi foglalkozásokban végben térfoglalását a városoknak az értelmiségi pályákra nyújtott kedvezőbb lehetőségei és más tényezők növelték; az asszimiláció eredménye abban a különbségben áll a szemünk előtt, amely a magyarság és az ország nem magyar lakosai számának növekedése között a ki- és bevándorlás figyelembe vétele mellett jelentkezik; ez a szám a magyarság egészéhez képest nem látszik különösebben jelentékenynek; a statisztikai számokban megfigyelhető asszimilációban az ország különféle elemei mellett igen számottevő rész esik a zsidóságra is.”⁷⁹¹⁵⁹

A befejező sorokban Szabó felhívja még a figyelmet arra, hogy az asszimiláció természetesen folyamat, amelyben bekövetkezhet, hogy az eredeti népi tudat, ha új élesztő, gerjesztő elemhez jut, újból feltámad.

Eppen saját, nyugtalan korában figyelhetők meg ilyen jelenségek. Végül Révai Miklós szavaira utal, aki kifejtette a „fogadott vagy a vált”, azaz az asszimilált magyarokkal szembeni bizalmatlanságát, akik olykor egymást is feltűnően támogatják. Szabó szerint saját korának sok megnyilvánulása is visszavezethető az asszimilációra, mert „minden népet elsősorban a szellemiséget hordó rétegek fejeznek ki, viszont a magyar asszimiláció lerakódása az említett okoknál fogva éppen szellemiségünk rétegeiben volt szokatlanul nagyarányú.”¹⁶⁰

JEGYZETEK

- 1 Részlet a szerző Szabó Istvánról készülő monográfiájából. A monográfiából korábban megjelentek már fejezetek a Valóság 2017. évi és 2018-as évfolyamaiban. Jelen tanulmány első része a Valóság ez évi márciusi számában jelent meg, a harmadik, befejező részt a Valóság következő számában publikáljuk.
- 2 Vö. Szabó István, 1941/c. (Reprint kiadás: 1990.) A mű előszavát Szabó István a Magyarság és Nemzetiség című sorozat másik szerkesztőjének, Domanovszky Sándornak is elküldte véleményezése. Vö. Szabó István Domanovszkynak Ms 4527/235. 1942. (!) február 7.
„Méltóságos Uram!
Mellékelten tisztelettel bemutatom a Magyar Történelmi Társulat könyvei között »A magyarság életrajza« címen megjelenő munkám elé szánt »Előszó«-t. Sokáig ingadoztam, hogy egyáltalában írjak-e előszót, s bár végül is úgy éreztem, hogy a népiségtörténet és a munka jellegéről valamit a közönségnek előre kellene bocsátani, teljesen nem vagyok meggyőződve, hogy a mellékelt, valóban rövid előszó a célnak megfelelő-e. Méltóságod böles megítélése alá bocsátom.”
A felkiáltójel a dátumban egy ellentmondásra vonatkozik. A Szabó István bibliográfiák szerint „A magyarság életrajza” 1941-ben jelent meg, ugyanakkor e levél (amely nyilvánvalóan a megjelenés előtt íródott) 1942-es keltezésű. Hozzátenném még, hogy Bitskey Istvánné bibliográfiája szerint a legkorábbi ismertetések is 1942-ből származnak Szabó könyvéről. Ami persze folyóiratok részéről nem szokatlan, de napilapok esetében (pl. Népszava, Magyar Nemzet, Pester Lloyd) minimum furcsa. Márpedig itt is jelentek meg ismertetések, s Szabó István összes (részben szintén napilapban megjelent) nyilatkozata a könyvvel kapcsolatban 1942-es keltezésű. Vö. Bitskey I-né, 1982. 18–19.
- 3 Vö. Szekfű Gy., 1917.
- 4 Vö. Mályusz levele Eperjessy Kálmánhoz, 1943-ból. MTA KK, Mályusz-hagyaték.
- 5 Vö. St. Szabó, 1944.
- 6 Vö. Szabó István, 1941/c. 7–24; St. Szabó, 1944. 5–24. Megjegyzendő, hogy az utóbbi, német kiadás irodalmi utalásai lényegesen bővebbek a magyar kiadásénál, s Szabó több esetben vitatja a német és osztrák történészek, így a régi ismerős K. Schünemann, illetve W. Steinhäuser és Moór Elemér (ő persze magyar volt) műveit. Vö. St. Szabó, 1944. 259–263.
- 7 Hasonlóképpen fogalmaz Szabó 1944-es német nyelvű szövegében is. Vö. St. Szabó, 1944.
- 8 Szabónak ez a szóhasználata mutatja, hogy a szellemtörténet hatása alól teljes mértékben ő sem tudta kivonni magát. A szellemtörténethez való viszonyáról egyébként egy Léderer Emmához írott, 1955-ös levelében is nyilatkozik. Ebben inkább elhatárolja magát az irányzattól, viszont Léderer historiográfiai összefoglalójában szellemtörténésznek nyilvánítja Szabót. Vö. Szabó István levele Léderer Emmához Ms, 5438/209. In: A harmadik út felé, 2006. 331–332.
„Engedje meg végül, hogy egy személyemre vonatkozó megjegyzést is tegyek. Szerény munkásságomat érdemen felül méltatja, de talán túl messze megy az a megállapítás, mintha és a szellemtörténeti irányzat képviselője lettem volna. Persze itt nem maga az ember, hanem mások hivatottak a kategorizálást elvégezni. Viszont a szellemtörténeti irányzat virágzása idején mások maguk ez irányzat hívei nem számítottak engemet oda. Ezt nehezen is teheték volna meg a szellemtörténet jegyében annak idején nagy garral megjelenő Komoróczy-disszertációról írott kemény kritikám után, melyben tulajdonképpen az irányzattal is szembehelyezkedtem. Természetesen ennek ellenére is szerephez juthattak munkáimban a szellemi tényezők, nem tudom azonban, hogy lényegesen nagyobb szerephez-e,

- mint amit a felépítmény elemei játszhatnak a valóságban.” A harmadik út felé. 332.
- A levélben említett recenzióra vö. Szabó I., 1933. 205–214. Szabó igen éles hangú kritikája érdekes módon a Domanovszky-féle mezőgazdaság történeti disszertációk egyik darabjáról készült, amelyekről egyébként általában és később jó véleménnyel volt. Ugyanakkor nem teljesen védhető az az állítása, mintha ezután végleg leszámolt volna a szellemtörténettel, hiszen, mint ez korábban látható volt, viszonylag gyakran élt a Dilthey-re visszanyúló „élmény”-szerűség, „népi élmény” fogalmával.
- 9 Szabó I., 1941/c. 8.
- 10 Szabó itt kifejtett nézetei Hóman Bálint kutatásainak eredményeire is épülnek. Hómanhoz vö. Történeti átiratékelés, 2011.
- 11 Szabó I., 1941/c. 9.
- 12 Vö. Hóman B. – Szekfű Gy., 1935–1936.
- 13 Vö. még hasonló gondolatok Szabó I., 1950–1951. 86., 90.
Vö. mindezekről még Erős V., 2011/a. 1–20.; Erős V., 2012/a. 98–119.
- 14 Szabó I., 1941/c. 11.
- 15 Egy lényeges különbsége Szabó 1944-es, német nyelvű munkájának, hogy pl. a honfoglalás körüli települési kérdésekben erőteljesebben vitatkozik osztrák és német történészekkel, Schünemann-nal, Steinhäuser-rel, valamint a már szintén szóba került Moór Elemérrel. Előbbiek a németetek elsőbbségét hangsúlyozták Nyugat-Magyarországon, Szabó ezt velük szemben itt is pl. Kniezsa István, vagy a Mályusz-tanítvány Kovács Márton kutatásaira hivatkozva cáfolja. Vö. St. Szabó, 1944. 259–261.
- 16 Vö. mindezekhez még Kniezsa I., 1938. 365–472. és Kniezsa I., 1941.
Kniezsa Szabó közvetlen munkatársa volt az „Ugocsa megye” munkálataiban. A szlavista nyelvésznek a szlovák történészekkel folytatott vitáiról vö. Mag D., 2012.
Mindkét tudós nézeteinek beható bírálatára vö. legújabbban Hoffmann I. – Tóth V., 2016. 257–318.
- 17 Szabó itteni tézisét még számos helyen kifejti később. Vö. például Szabó I., 1998. 55–70.
Ugyanez In: A harmadik út felé, 2006. 218–234. A nomád-félnomád kérdéstről folytatott vitáról vö. még Erős V. 2018/b.
- 18 Szabó I., 1941/c. 15.
- 19 Nicolae Iorga szerint a székelyek elmagyarosított románok voltak. Vö. Erős V., 2016. 78–98.
- 20 A székely kérdés korabeli irodalmából vö. például Mályusz E., 1942/b. 254–262.
- 21 Vö. mindehhez például Für L., 2001.
- 22 Szabó I., 1941/c. 22.
- 23 Mályusz Elemér e kérdéseket tárgyalva kifejezet-
- ten a „néptalaj” fogalmát használja Vö. Mályusz E., 2002.
- 24 Vö. mindehhez Erős V., 2000.
- 25 Kniezsa István nézetei említhetők itt is. Vö. róla a korábbi jegyzetek.
- 26 Vö. erre még pl. Székely Gy., 1984. 311–339.
Ugyanez németül Székely Gy., 1979. 163–201.
- 27 Vö. mindehhez Mályusz E., 1922. Valamint Mályusz E., 1997. 195–202.
- 28 Vö. ehhez Ila B., 1944–46.
- 29 Érdemes megjegyezni, hogy Szabó itt, és máshol is a népterület fogalmát használja, a néptalaj helyett. Ez egyértelmű távolságtartás is lehet Mályusz Elemér fogalmi apparátusához képest.
- 30 Szabó I., 1941/c. 33.
- 31 Vö. mindehhez még Szabó I., 1938/b. 10–59.
- 32 Nagyszőlősről vö. a korábbiak.
- 33 A moldvai csángók leginkább ismert kutatója ekkor Mikecs László volt. Róla vö. pl. Kósa L., 1989. I–XVIII. Illetve Ch. Davis, 2014. 337–356. Passim.
- 34 Szabó I., 1941/c. 36.
- 35 Minderről vö. még Mályusz E., 1939/b. 257–294; II. 385–448.
- 36 Vö. a korábbiak.
- 37 Román részről vö. mindehhez La Transylvanie, 1938. Illetve később R., Marza, 2014. 125., 138. és passim.
- 38 Vö. róla a korábbiak.
- 39 Vö. mindezekről a Iorga–Domanovszky-vita. Erős V., 2016. 78–98.
- 40 A kérdéshez vö. D. Prodan, 1992.; Miskolczi A., 2013. 6–35.
- 41 Szabó I., 1941/c. 49.
- 42 Vö. Erős V., 2000.
- 43 A számokhoz és a számarányokhoz a közép-kor végére vonatkozóan vö. Solymosi L., 1985. 414–435. Illetve Kubinyi A., 1996. 135–161.
Mályusz ezzel kapcsolatos számait a Magyar Művelődéstörténet-ben fejtette ki. Szekfű Gyula szerint ezt a számarányt nyugodtan fel lehet emelni 87%-ra. Mályusz E., 1939/a. 105–124.; Szekfű Gy., 1942. 108–109.
- 44 Vö. Erős V., 2000. Valamint Kristó Gy., 2000. 3–44.; Kristó Gy., 2003.; Kristó Gy., 1997. 35–65.
- 45 Szabó I., 1941/c. 54.
- 46 Vö. ehhez még Magyarok a Kárpát-medencében, 1988.
- 47 Vö. még Mályusz E., 1927. 356–407.
- 48 Ua.
- 49 Szabó I., 1941/c. 62–63.
- 50 Vö. ehhez még Magyarok a Kárpát-medencében, 1988.
- 51 Itt jegyezném meg, hogy 2005-ben magyar nyelven publikáltam Szabó egy feltehetőleg 1943-ban készült tanulmányát a magyar asszimilációról. A tanulmány ugyanebben az évben franciául jelent meg a Teleki Intézet által kiadott Revue

d’Histoire Comparée című folyóiratban. A szöveg magyar nyelvű változata az MTA KK-ban található, Ms 3438/170. jelzet alatt, s ennek közlését több szempontból is fontosnak és érdekesnek találtam.

Az egyik legfontosabb szempont az, hogy alapvető eltérések vannak a tanulmány magyar verziója és a franciául publikált szöveg között. Ezek az eltérések (lényegében Szabó István szövegének a megváltoztatásai) kitűnően nyomon követhetők az MTA KK-ban megtalálható példányon. A korrekciók ráadásul nem elsősorban stilisztikai (bár ezek is bőven előfordulnak), hanem koncepcionális és fogalmi jellegűek.

Amint a 2005-ös publikációhoz írott kísérő-értelmező tanulmányomban is jeleztem, a francia és a magyar nyelvű szöveg közötti eltérések nagyjából négy csoportra oszthatók. Egyrészt kimaradt Szabó István bevezetőjének jelentős része, melyben világosan megfogalmazza, hogy cikkének aktuálpolitikai indítékai is vannak. Másrészt a szöveg francia nyelvű változatában a Revue d’Histoire Comparée szerkesztői következetesen kijavították Szabó István néhány alapvető fogalmát: így a *nép* helyett mindig *nemzet-et* írtak (Szabó minden esetben a magyar nép asszimilációjának problémáiról beszél), s Magyarország, ország... stb. helyett minden esetben „Kárpáti-Medence”-re javítottak. A változtatások, illetőleg betoldások egy következő része elsősorban stilisztikai jellegű volt, s jelentősen megrövidítették Szabó István eredeti szövegének lábjegyzet anyagát is. Ez utóbbi már gyakran szintén koncepcionális kérdésekkel volt összefüggésben. Végül Szabó mondanivalójának érzékeltetésére több térképet is felhasználtak, demonstrálанд az évszázadok folyamán végbement etnikai változásokat, a magyarság és nemzetiségek számarányainak változását.

A tanulmányhoz írott kísérő, értelmező tanulmányomban jeleztem, hogy felfogásom szerint Szabó szövegének javításai nem véletlenül történtek, valószínűleg nem értettek egyet a szerkesztők Szabó népi nemzetfogalmával (ezt az akkori kötetben közölt, itt a későbbiekben tárgyalandó „Nemzet szemlélet és magyarságtudat” című tanulmányában fejtekte ki), s helyette a szintén ideologikus-retorikus tartalmú, s a Szekfü-féle politikai nemzet fogalmához jóval közelebb eső Kárpáti-Medence terminussal operáltak (ezért a következőkben javítások.)

Szabó tanulmányának fő gondolatmenete szerint – melynek során számba veszi a természetes, majd (a 19. századtól kezdődően) a mesterséges asszimiláció tényezőit és történeti alakulását – lényeges változás a magyarság etnikai alkotásában a honfoglalás óta nem következett be. Jelentős mesterséges asszimilációról csak a 19. században beszélhetünk, ez azonban csak felületi volt.

Értelmező tanulmányomat 2006-os recenziójában Bolgár Dániel támada meg. A recenzióban azonban nem adott választ arra a kérdésre, hogy miért is történtek a változtatások, nem tekintette relevánsnak a „Nemzet szemlélet és magyarságtudat”-nak a fenti tanulmányhoz való kötését sem (amellyel azt bizonyítottam, hogy Szabó nézeti háttérében a politikai nemzettel szembeállított népi nemzet gondolata húzódtott meg), s lényegében nem foglalkozott azzal az állítással kapcsolatos értelmezéssel sem, miszerint Szabó szerint a magyarság etnikai alkotásában nem történt változás az évszázadok folyamán. Szerinte én mindent a Szekfü–Mályusz-vita szempontjából tekintek, amelyben ráadásul Mályusszal szemben vagyok elfogult, illetve Szabó nézeteit a 19. századi asszimiláció relációjában értelmezi (erre még visszatérek.)

Itt is megerősítem: Szabó nézeteinek háttérében ideologikus motívumok is meghúzódtok, az etnikai folytonosság tézise csak így értelmezhető, amely már a középkori viszonyok ábrázolásakor is kitapintható. Ennek egyik eleme a honfoglaló magyarság létszámáról és életformájáról az előzőekben említett nézete, miszerint ez az itt lakók létszámát felülmulta, s csak így magyarázható, hogy a magyarság (a bolgárokkal ellentétben) nem vette át a szlávok nyelvét.

Szabó egyébként a jelzett tanulmányban a természetes asszimilációnak tekintett középkor időszakában a fő elemzési szempontoknak a vallás, a térbeli elhelyezkedés, társadalmi életforma, életmód, idegenekkel való érintkezés, népi önérték problémáit tekintti.

S hogy az etnikai folytonosság tézise alapvető szára középkori viszonyok kapcsán is, arra világos bizonyíték az egész középkori fejlődéssel kapcsolatos összegzése, amely (mint a következőkből hamarosan kiderül) egybecseng „A magyarság életrajza” vonatkozó részében kifejtettekkel.

„A középkor végéig – olvashatjuk Szabó szövegében – a magyarság által felszívott jövevények a magyarság tömegébe ugyan jelentékeny új vérséget vihettek, a magyar etnikum ennek következményeként számottevő mértékben mégsem formálódott át. Elég arra rámutatnunk, hogy a középkorban Magyarországon keletkezett települések száma 25.000 körül mozgott, s ezek közül pusztán a középkorvégi számaránynak megfelelően is körülbelül 18-20.000 települést írhatunk a magyarság javára, ugyanakkor, amikor a még alig 2-3 évszázadra visszatekintő rutén és román településeken általában jóval csekélyebb lakosság élt, mint a félélévredes régi magyar falvakban és mezővárosokban. A 18-20.000 magyar település szem előtt tartása mellett kell arra gondolnunk, hogy azoknak a településeknek a száma,

- amelyekben az írott források a középkor végéig felszívott népeket említene, alig rúg 400-450-re. Ha e számnak többszörösére tesszük is a források által nem említett hasonló helységek számát, s ha tekintetbe vesszük az egyéni asszimiláció minden bizonnyal számos esetét is, a magyarsághoz képest még mindig csak kis hányad asszimiláltról lehet szó, akiknek beolvadása a *magyarság népi alkotában nagyobb mérvű elváltozást nem idézhetett elő.*” (Az én kiemelésem – E. V.) Szabónak a honfoglaló magyarság létszámára vonatkozó (az előzőkkel tökéletesen összefüggő) nézeteit Kristó Gyula cáfolta említett tanulmányaiban.
- Vö. Kristó Gy., 2000. 3–44.; Kristó Gy., 2003.; Kristó Gy., 1997. 35–65. Hozzátenném mindehhez, hogy Bolgár félreért, amikor szerinte Kristó Gyula tanulmányaira azért hivatkozom, mert Szabóval szemben azt tekintem igaznak, vagy tudományosabbnak. Kizárólag Szabó nézeteinek szakmai szempontból való vitathatóságára hívtam fel a figyelmet.
- Legújabbban, főleg nyelvészeti szempontból vitaja Kristó nézeteit is Hoffmann I. – Tóth V., 2016. 257–318.
- A korabeli diskurzusból vö. pl. Gogolák L., 1942/a. 7–8.; Gogolák L., 1942/b. 8–9.; 5–6. Bolgár szóban forgó írásai vö. Bolgár D., 2006/b. 223–230.; Bolgár D., 2007. 7–10. Erre válasz Erős V., 2007. 3–7.
- Illetve az egész problematikáról Erős V., 2005/a.
- 52 Szabó I., 1941/c. 68–69.
- 53 Szabó I., 1941/c. 70.
- 54 Szabó a későbbiekre vonatkozóan ugyanezt fogalmazza meg, azaz az egész magyar történelemre kivetíti. Vö. Erős V. 2005.
- 55 Tehát a magyarság etnikai alkotában alapvető folyamatosságot lát Szabó, s mint a későbbiekből kiderül, ezt a 19. században is érvényesnek tartja, sőt saját koráig meghosszabbítja.
- 56 Szabó I., 1941/c. 76.
- 57 A népiségtörténeti fogalomhasználatban ez a „kultúrtalaj” problémáinak tárgyalását jelenti. Igaz, Szabó a fogalmat nem használja, egyéb műveiben sem.
- 58 Vö. erre még a Iorga–Domanovszky-vita. Erős V., 2016. 78–98.
- 59 Mindezekhez vö. Mályusz E., 1933. 37–49.; 2003. 11–21.
- 60 Ezekhez vö. a korban még Deér József és Váczy Péter munkáit. Pl. Váczy P., 1932. 100–145., 167–209.; Deér J., 2005.
- 61 Szabó I., 1941/c. 80–81.
- 62 Vö. Erős V., 2005/a.; Szabó I., 1940/b. 69–97.; 1940/c. 109–136.
- Megjegyezhető, hogy Szabó a Magyar Művelődéstörténet szerkesztési munkálataiban is aktívan részt vett, így nyilván a kötetek koncepciója is hatott nézeteire.
- Szabó István levele Domanovszky Sándorhoz. Bp., 1938.III.4.
- Magyar Művelődéstörténet. Ms 4527/232.
- „Méltóságos Uram!
Méltóságos Uram utasításának megfelelően a mai napon a szerkesztő bizottság tagjainak a mellékelt meghívót elküldtem, mellékelve ahhoz az V. kötet tervezetét.
- Az I. kötet munkatársai közül ide eddig a következők juttatták el cikkeiket.
- Mendöl Tibor /II.3./
Sinkovics István /II.7./
Csányi Károly /II.5./
Bartha Dénes /II.13./
- A II. kötetre is érkeztek már kéziratok és pedig: Elekes Lajosé /II.8./, Ivánka Endréé /II.14./, Bartha Dénesé /II.17./ Bartha megküldte a III. kötetbe való cikket is.
- A II. kötet vázlatát és a szerződést dr. Balogh Jolánnak ma elküldtem s Méltóságod megbízására hivatkozva kértem, hogy az »italiai várépítéset«-et a III. kötet művészettörténeti fejezetéből törölje, minthogy arról a hadtörténeti fejezet írója szól.”
- Mindehhez kapcsolódik még Szabó István levele Eperjessy Kálmánhoz. Bp., 1937. XII. 9. Ms 4541/334. A levélben Szabó szintén a Magyar Művelődéstörténet-tel összefüggésben ad instrukciókat.
- Vö. Erős V., 2005/a.
- 63 Erdély ekkori történetével kapcsolatos nézeteire vö. ismertetése Hudita könyvéről. Szabó I., 1928. 424–429.
- 64 Tehát egyéb területeken igen.
- 65 Szabó I., 1941/c. 91.
- 66 Vö. még mindehhez Magyarok a Kárpát-medencében, 1988.
- 67 Nyilván ez is a népiségtörténet eszköztárából származó fogalom.
- 68 Itt is fel lehet hívni a figyelmet a végvári vitézek jelentőségére Szabó nézeteiben. Tanulmánya még a végvárak témakörében Szabó I., 1933. 457–470.
- 69 Szabó I., 1941/c. 94.
- 70 Hasonló Takáts Sándor véleménye is. Vö. St. B. Vardy, 1985/b. 129–145.
- 71 Érdemes itt megjegyezni, hogy a korszakkal kapcsolatban Szekfű Gyula, „Állam és nemzet” című könyvének francia változatában is, többször utal egyetértőleg Szabó munkáira. Vö. Szekfű, J., 1945.
- Amint a korábbiakban is látható volt (és a későbbiekből is egyértelmű ez) azonban Szekfű és Szabó viszonya egyáltalán nem volt problémátlan, nézeteik ütköztek is egymással. Vö.

- minderre A harmadik út felé, 2006. 124–125. Szekfű ugyanakkor „A magyar parasztság történeté”-ről meleg hangú ismertetést írt (ezt a kötetet egyébként is a változatlanul Szekfű jelentős befolyása alatt álló Magyar Szemle Társaság adta ki), 1942-ben pedig egy Werbőczyről szóló életrajz megírására kérte fel. Vö. pl. Szekfű Gy., 1940. 5–6.
- Mindezekhez még Erős V., 2018: Szellemtörténet versus népiségtörténet. = V. Erős, 2018: “Geistesgeschichte” versus “Volksgeschichte”. Szekfű Gyula levele Szabó Istvánnak. 1942. V. 4.
- „Igen tisztelt Barátom,
legyen szabad meleg köszönetet mondanom legújabb köteted, »A magyarság életrajza« megtisztelő szíves megküldéséért. A legnagyobb érdeklődéssel és bizonyára nagy tanulsággal fogom elolvasni. Borzasztóan sajnálom, hogy nem egy-két hónappal előbb jelent meg, hogy felhasználhassam egy rövid nemzetiségi történetben, mely egy könyvnapra kötetemben jelenik meg, amelyben egyelőre a Magy. Művelődéstörténetben megjelent dolgozataidat használtam fel. Tudom, hogy különböző utakon értünk a történet műveléséhez, s ez a különbség egészen soha se lesz elmosható, de annál jobban esik eddigi munkáidban az objektivitás oly nagy mértéke, aminővel ritkán lehet találkozni, – s amely egyúttal annyira szükséges, hogy a tőlünk eltérő utakon létrejött igazság elhihető és elfogadható legyen.
Szívesen köszönt igaz tisztelő híved
Szekfű Gyula.
1942. V. 4.
Azt hiszem, Franklin most már számíthat a Verbőczy-kötetre?!”
- 73 Vö. Erős V., 2017/a. 19–52.
74 Szabó I., 1941/c. 100.
75 Vö. a korábbiak. Illetve Szabó I., 1940/d. 73–77.
76 Vö. Magyarok a Kárpát-medencében, 1988.
77 Nem kétséges, hogy mindezzel szemben írta Szekfű Gyula „A nemzetiségi kérdés rövid történeté”-ben a következőket:
„Mi sem divatosabb és hálásabb manapság, mint a magyar nagybirtokosoknak felróni, hogy a Dunántúl és Alföld széles területein birtokaikra nem magyar, hanem idegen származású jobbagyokat telepítettek. Nem volt elég nemzeti érzésük, hangzik a vád, nem hallották a vér szavát – ezek a régi magyar családokból származó urak, akik beszélni is csak magyarul tudtak, s akiknek másrészt nemzeti érzése sem lehetett más, mint az akkor, nem pedig a későbbi vagy a mai. Miként láttuk, a telepítés akkor csak gazdasági kérdés volt, s mint ilyennek a telepítendő és telepíthető népesség szabta meg a határát. Mert telepítendő igen sok jobbágy volt, telepíthető kevés.” Szekfű Gy., 1942. 138.
- 78 Azaz a „népi” szempontok itt a társadalmi motívumokkal együtt szerepelnek.
79 Vö. pl. Benda K., 1955.
80 Szabó I., 1941/c. 111.
81 Vö. Mályusz E., 1927.
82 Vö. Erős V., 2017/a. 19–52.
83 Szabó I., 1941/c. 114. Vö. ugyanezek a gondolatok Szabó I., 1940/d. 73–77.
84 Ugyanez a „Pusztuló magyarság”-ban: „Mikor a magyar tömb szélein vagy az azon kívül élő német lakosú városok a magyar betelepülőket nem akarják maguk közé fogadni, nemcsak a magyar, hanem a nemes úr ellen is küzdenek, aki nemesi jogaival áttöri a város zárt közösségét és kiváltságai rendszerét s esetleg a közösség vallási egységét is. Debrecen küzdelmében, melyet a kiváltságokkal közjeje települ ő s így a közösségben új közösséget alkotó balkáni görög kereskedők betelepítése ellen évtizedeken át – végül is eredményesen – folytat, világosan nem népi, hanem társadalmi, gazdasági és vallási tényezők lépnek fel.” Vö. Szabó I., 2005. 102.
85 Sajnos ezzel a korábbi Szabó-irodalom nem foglalkozott.
86 Vö. a korábbiak.
87 Vö. Erős V., 2017/a. 19–52.
88 Tehát itt is feltűnik e kétes fogalom.
89 Szabó I., 1941/c. 117. Mindehhez vö. Szabó Debrecennel és a hajdúsággal kapcsolatos már említett tanulmányait.
90 A „Pusztuló magyarság”-ban mindez: „Az a magyarság tehát, mely a török vészből régi földjén, elsősorban a hódoltsági Alföldön, a Dunántúlon és a Felső-Tiszántúlon hátramaradt, vérségileg a mohácsi előtti magyarság maradéka: földjéről feltépten, ideodaszórtan, szinte visszaelemzhetetlenül összerázva és irtózatossá várt vészítve, de idegen vér által mégis alig érintve. Debrecen városban az 1564-1640. év között 415 letelepedő lakos korábbi lakóhelye 350 esetben a várost és birtokait is magában foglaló Szabolcs és Bihar megyében volt. A többi 65 új lakos közül is 59 esik az Alföld közepére és keleti felére, maradvány Erdélynek, 2 Pécsnek és 1 Morvaországban. A lakosok 99%-a tehát a Szamosvidék-Jászok és a Hegyalja-Marosszög között elterülő alföldi helységekből kerültek ki, olyan területről, mely a XVI–XVII. századokban folyton pusztulva és néptelenedve ugyan, de osztatlanul magyar volt. A csapások alatt meg-megfogyó Debrecen tehát abból a néptalajból merített, amelyből eredetileg is összetevődött. Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, Mezőtúr és a többi el-elfogyó és meg-megduzzadó, töröktől sohasem lakott alföldi mezőváros hasonló módon tevődött össze egynépi környékéből s magyar tömb volt a Bocskay által letelepített szabad hajdúság is, mely a kezdeti szláv elemeket korán elveszítve s a XVI. századi küzdelmekben

- gyorsan kicserélődve, ezután az enyésző magyar falvak szegény futó népességéből verődött össze.” Szabó I., 2005. 104.
- 91 Vö. Szabó I., 1950. 178–198., 478–488.; Szabó I., 1956. 50–57.
- 92 Szabó I., 1941/c. 118.
Kb. hasonló gondolatokat fogalmaz meg a „Pusztuló magyarság”-ban is. Vö. Szabó I., 1940/b. 69–97.
- 93 Egyfajta etnikai fundamentalizmus figyelhető meg itt is Szabó nézeteiben.
- 94 Vö. Szabó Eszterházy Antalról ekkoriban külön forrásgyűjteményt is összeállított. Vö. Galánthai és fraknoi gróf Esterházy Antal levelei feleségéhez, gróf Nigrelli Mária Annához, 1701–1706, 1940.
- 95 Vö. ehhez Benda K., 1937. Valamint Benda K., 2004.
- 96 Takátsról vö. St. B. Vardy, 1985/b. 129–145.
- 97 Szabó I., 1941/c. 120.
- 98 Szabó itt kifejtett gondolataihoz még vö. a Magyar Művelődéstörténetben megjelent másik tanulmánya. Vö. Szabó I., 1940/c. 109–136.
További bizonyíték a kötet szerkesztésében végzett munkálataira, 1940-es levele.
Szabó István Domanovszkyhoz. Ms 4527/234 Budapest, 1940. február 23. Héjja Pál cikkével kapcsolatban.
„A Kollonics-féle rendeletről Héjja könyvében a következőket találtam. »Magyarország részére külön Ordo pestis-t adott ki Kollonics. A terjedelmes rendelet ‚Ordo pestis a Cardinale Comitē a Kolonitis condutus’ a későbbi járványok alkalmával is utmutatóul szolgált.« Héjja itt Magyar-Kossára hivatkozott, aki erről a következőket írta: »Az akkori felfogás szerint főleg a betegek lehellete és kigőzölgése terjeszti a pestist, s ezért a Kollonics-féle ‚Ordo pestis’ 1692-ből, mely a pestisorvosok teendőit részletesen meghatározza, lelkére köti az orvosnak, hogy a betegek lélegzetét ne szívja be és csak nyitott ajtón át szóltassa meg a kórházban fekvő betegeket.« Héjja szerint 1678-ban és 1689-ben a gyógyszerterek ügyében is adtak ki rendeletek, de ezek a rendeletek – Kollonicsét is ideértve – annak idején gyanusak voltak előttem a tekintetben, hogy Magyarországra is vonatkoztathatók-e. Ezt most sem tudtam még megnyugtatóan tisztázni.” Vö. A harmadik út felé, 2006. 104.
- 99 Acsádyhoz alapvető. Gunst P., 1961. Legújabbban még Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből. 46–47. Illetve Horváth Z., 2013. 13–24.
- 100 Itt is alapvető a népi/népiségtörténeti fogalomhasználat.
- 101 Vö. mindehhez még Szabó I., 1943. 369–375.
- 102 Mindezekben a fejtegetésekben részben felismerhetők az amerikai ethnohistory által alkalmazott olyan fogalmak, mint például a push motífs – pull motífs. Szabónak minderről természetesen nem lehetett tudomása, hiszen ez jóval későbbi, inkább az 1950-es, 1960-as évekre jellemző fejlemény. Vö. minderre Erős V., 2015. 242–244.
- 103 Ua.
- 104 Szabó I., 1941/c.133. „A nemzetiségek térnyerése és a magyarság” című tanulmányban mindez a következőképpen hangzik:
„Az egykori török területre északról, keletről és nyugatról húzó parasztköltözés elsősorban magyar elemeket vitt magával. A török időkben elszakított magyar parasztságot nemcsak a tágas termőföldek hívták vissza, hanem ősi szemlélete és vérmérséklete is, mely már nyolcszáz évvel ezelőtt is ezen a sikon és lankán gyökeresítette meg. Ama 449 jobbágy közül például, akiket Abauj megye mint tőle szököttöket 1719-ben Borsod megyén keresett, majd 300 magyar nevű volt. Ugyanekkor a Sáros megyébe átköltözött 36 jobbágy közül csak 6 viselt magyar nevet, ami szintén arra mutat, hogy a nagy jobbágyvándorlást népi szálak is átszövik. Az alföldi magyar terek elsősorban a megmozdult magyar parasztságot vonják magukhoz s így érthető meg, hogy az olyan megritkult s néhány évtized alatt ismét feltöltött vidékek, mint a jászkun és a hajdú terület – az utóbbi Dorog kivételével, ahová rutének is költöztek – a feltöltés után is változatlanul magyarok maradtak. Több felgyarapodó magyar mezőváros is, mint Hódmezővásárhely és Szentes, csaknem teljesen egyverű elemek torlódása révén jutott e korban szélesülő keretekhez s csaknem minden vidéken megállapíthatók új magyar jobbágyrétegek lerakódásai.” Szabó I., 2005. 112.
Hozzá szeretném tenni mindehhez, hogy véleményem szerint egyértelműen Szabó itt kifejtett nézeteivel vitakozik Szebfű Gyula „A nemzetiségi kérdés rövid története” című tanulmányában. (Vö. erről még az előzők, illetve a későbbiekben részletesen.) Szebfű itt a 18. századdal foglalkozó fejezetben egyértelműen cáfolja, sőt a romantikus népi szemlélet kifejeződésének tartja a tézist, miszerint valamiféle a földdel összenőtt emlékezet és vágyódás csábítja vissza a jobbágyokat az Alföldre, szerinte inkább gazdasági érdek, a szabadabb és kedvezőbb életlehetőségek ennek az okai.
„A magyar jobbágyok nagy tömegei indultak dél felé, több különböző motívumtól üzve-hajtva – írja a 18. századi népmozgalmak kapcsán Szebfű. – Ezek közt nem merném említeni azt a körülményt, hogy a magyar jobbágy északibb, dombos és hegyes szállásain is megtartotta, mintegy tudat alatt, az Alföld emlékezetét és azt az ösztönt, hogy csak a síkságon élheti igazán az ő életét. Ez a feltevés kissé romantikusnak látszik, s mintha a ma divatos »népi« gondolkodás is hatással lenne kialakulására. Sokkal pozitívabb

- csábítások is közreműködtek a jobbágyság délnek indulásánál. Így elsősorban a szabadság, legalább is a megszokott szigorú jobbágyterhek alóli, akár részleges szabadulás vágya. Az új területeken a földesurak a magyar jobbágyokkal is szerződést kötöttek, amelyekben a Hármaskönyv szigorát félretéve kevesebb szolgáltatásokat, könnyebb robotot követeltek, semmint a régi területeken szokásban volt. Különösen nagy könnyebbséget jelentett, ha a földesúr nem fejenkint, hanem az egész falutól vagy várostól egy összegben vette el a földbért és más pénzbeli szolgáltatásokat, azaz, többé-kevésbé oly privilegizált helyzetet adott a telepnek, aminővel régebben is bírtak a mezővárosok.” (Szekfű Gy., 1942. 136.)
- A földdel, röggel való összenövés helyett Szekfű inkább a kor hányattatai között kényszerűen kifejlődött általános vándorlási ösztönrel magyarázná az Alföldre való nagyarányú útra kelést.
- „Az akkori magyar jobbágyoknak ugyanis tényleg volt egy nagy indítékuk a vándorlásra – nem a már említett romantikus vágyódás az Alföldre, hiszen az Alföldön őseik, a török hódítás előtt, inkább falvakban laktak, melyek a hegy- és peremvidéki későbbi lakóhelyeikhez jobban hasonlítottak, semmint a végtelen pusztasághoz, amivé az alföld a török korszakban alacsonyult, – igazi ösztönként működött bennük, hogy ekkor már évtizedek óta megszokták a vándorlást, mint kuruc vagy labancatonák, mint földönfutók, akiket császári had, török-tatár, labanc-kuruc Thököly óta nem engedett békésen élni. A vándorlási ösztön második természetükké vált, s ez volt kétségtelenül a második nagy mozgatója a dél felé áramlásnak, a Verbóczi-féle [sic!] jobbágyhelyzetből szabadulás vágya mellett.” (Szekfű Gy., 1942. 137.)
- Vö. minderre korábbi jegyzetek, illetve Erős V., 2018: Szellemtörténet versus népiségtörténet. (Vilmos Erős, 2018: “Geistesgeschichte” versus “Volksgeschichte”.)
- 105 Vö. az Ungarn-ban megjelent 1943-as tanulmányt, illetve Erős V., 2017/a. 19–52.; Szabó, St., 1943. 369–375.
- 106 Ua.
- 107 Szabó I., 1941/c. 135. „A nemzetiségek tényrerésé”-ben hasonló gondolatok, de itt jóval bővebben kifejtve. Vö. Szabó I., 2005.
- 108 Vö. mindehhez még pl. Für L., 2001.
- 109 Vö. Prodan, David, 1992. (Eredetileg és románul 1944-ben jelent meg.)
Mindehhez még újabban Miskolczy A., 2013. 6–35.
- 110 Vö. Szekfű Gy., 1942.
- 111 Vö. Erős V., 2017/a. 19–52.
- 112 Szabó I., 1941/c.147. Hasonló tartalmat fejez ki „A nemzetiségek tényrerése és a magyarság” alábbi részlete is:
„Az idegen telepítés megfelel azonban a bécsi politikának is. A telepesek ugyanis többnyire a német–francia háborúban sokat szenvedett katolikus német országokból jönnek, elvágyva a fényes udvarokat fenntartó, de az összefüző nemzeti szálak megfonódását is gátló kis országok nehéz terhei alól. A német telepes az Aldunánál is a császár birodalmában érzi magát, Bécs szemében pedig a német telepes a kultúra hordozója, katolikus vallásának híve s mindenkefelett a birodalom támasza. A betelepülő németekben a bécsi politika megbízható, hű elemeket vélt nyerni az ország megtartásáért folyó küzdelemben, a megbízhatatlannak tekintett magyarság ellensúlyozására.” Szabó I., 2005. 118.
- 113 Szabó I., 1941/c. 154.
- 114 Szabó e vonatkozásban többször hivatkozik Kovács Alajos és Barsy Dénes kétes háttérű műveire is. Utóbiakról vö. Portrék a magyar statisztika és népességtudomány történetéből, 2014. Barsy Gyula, 85–86. Kovács Alajos, 410–413. Szabórol egyébként uo. 649–650.
- 115 Szabó II. Józsefet egyéb helyeken, pl. későbbi egyetemi előadásaiban is pozitívan ítéli meg. Vö. Szabó I., 1950–1951/b.
- 116 Vö. Schleich-levél a korábbiakban, a Debrecen történetével foglalkozó fejezetben. Erős V., 2017/a. 19–52.
- 117 Szabó I., 1941/c. 159.
- 118 Vö. mindehhez újabban pl. V. Neumann, 2015.
- 119 Szabó I., 1941/c. 163.
- 120 Vö. mindehhez Wellmann I., 1989. 25–81.
Részletes irodalom a kérdéstről uo. II. köt., 1277–1308. Jellemző, hogy Wellmann még ekkor is, tehát 1989-ben, a népiségtörténet (részben háború utáni) képviselőinek, Weidlein Jánosnak a „Kulturboden” és a „Volksboden” fogalmát érvényesítő szemléletével vitatkozik. Vö. uo. 1297. Illetve J. Weidlein, 1963.
- 121 Vö. a későbbiek.
- 122 Szabó I., 1941/c. 169.
- 123 Vö. a korábbiak. Szekfű szóban forgó művében egyébként már a 17. századi viszonyok bemutatásánál is elhatárolódik a „népi” szemlélettől. Ezt írja például:
„Történetünket és benne nemzeti nagyságunkat nem lehet a »népiség« kategóriába begyömöszölni, nagyságunkat mindenkor a lélek, s benne a politikai és műveltségi érték adta, mely ezekben a századokban sem tört meg, inkább soha nem látott virágokat hozott, még pedig nemcsak a legmagasabb műveltség körében, Zrínyiiben és Rákóczi Ferencben, nemcsak vallási téren Pázmányban és Mélius Péterben, Dávid Ferencben, akik mind külön szint jelentettek Európa spektrumában, hanem a Balassi vezette utolsó végvári katonában, s a török iga alatt vért izzadt jobbágyban is, aki nemzetiségét, s annak hagyományait akkor sem hagyta el.” Szekfű Gy., 1942. 128.

- Vö. mindehhez Erős V., 2018: Szellemtörténet versus népiségtörténet. (V. Erős, 2018: „Geistesgeschichte” versus „Volksgeschichte”.)
- 124 Róla vö. pl. Wellmann I., 1954.
- 125 Vö. Bolgár D., 2006/a. 43–72.; Gyáni G., 2002. 119–133. (Gyáni tanulmányára még visszatérek.) Bolgár Dániel a 19. századi asszimiláció kérdéseiben azt kifogásolja Szabó nézeteiben, hogy csak a tömeges, illetve csoportos asszimiláció problémájával foglalkozik, az egyéni asszimiláció alternatíváit figyelmen kívül hagyja. Felfogására már korábban utaltam, itt kifejtett nézete saját álláspontomat nem cáfolja. Szabó nézeteinek ideologikus/retorikus momentumaival a korszakra (19. századra) vonatkozóan nem foglalkozik, így a politikai nemzet fogalmával sem, illetve a városi, vagy mesterséges asszimilációra vonatkozó álláspont kérdéses voltával sem. Láthatóan nem Szabó István nézeteinek elemzése, hanem a 19. századi asszimiláció képeinek „igazi” megrajzolása érdekli, amivel itt nem foglalkozhatunk. Bizonyítja mindezt, hogy Szabó nézeteire vonatkozó felfogását jórészt egyetlen új, vagy eredeti forrással sem igazolja, hanem jelen sorok szerzőjének munkáira támaszkodik, illetve 2006-os írásai óta a témakörben (Szabót illetően) többet nem publikált. Szabó egyébként a 19. századi, általa mesterségesnek tekintett asszimiláció legfontosabb tényezői között 1942–43-as tanulmányaiban az iskolapolitikát, a telepések szétszórását, a különféle gazdaság- és társadalompolitikai eszközöket (pl. a gazdasági szabadság biztosítását) nevezi meg. Vö. Erős V., 2005/a. Asszimiláció és retorika.
- 126 Szabó I., 1941/c. 180.
- 127 Nagy Miklós lojális ismertetésében egyébként éppen ezt kifogásolja Szabó könyvében. Vö. Nagy M., 1942. 181–189. Nagy Miklóshoz vö. Törő L. D., 2016. 57–77.
- 128 A kérdéskörhöz alapvetők I. Tóth Zoltán munkái. Vö. pl. I. Tóth Z., 1946; 1998; 2005.
- I. Tóthról újabbban vö. Erős V., 2011/c. 80–85.
- 129 Vö. mindehhez pl. Mályusz E., 1994. 227–238.
- 130 Szekfű Gyula a Magyar Történet-ben hasonló gondolatokat fogalmaz meg. Vö. Hóman B. – Szekfű Gy., 1935–1936.
- 131 Ugyanez már a Debrecen történetével kapcsolatos tanulmányokban is megfogalmazódik Szabónál, de „A jobbágy megnevelésében”-ben is. Vö. Erős V., 2017/a. 19–52.
- 132 Vö. Szabó I., 1941/b. 11–21.
- 133 Szabó I., 1941/c. 196.
- 134 Vö. mindehhez Bíró A., 2011.
- 135 Vö. mindehhez pl. „Lelkek az Elisium mezején”, 2010.
- 136 Herderhez vö. pl. Rathmann J., 1983.
- 137 Schünemann-ra vö. a korábbiak.
- 138 Szabó I., 1941/c. 199.
- 139 Vö. Szabó I., 2005.
- 140 Vö. Mályusz E., 1931. 237–268.; 2003. 473–492.
- 141 Szabó I., 1941/c. 201. Sic!
- 142 Vö. mindezekhez még Szabó I., 1996. 309–322.; A harmadik út felé, 2006. 235–248. Uo. a szöveg keletkezéséről és első megjelenéséről is.
- 143 Ezt szóban forgó összefoglalásában Szekfű az általa ideálisnak tartott, s Szent Istvántól érvényesített magyar politikai nemzetfogalom betetőződéséért értékel, illetve a magyar „politikai gényű” egyértelmű megnyilvánulásaként tartja számon. Vö. Szekfű Gy., 1942. 476–546., 161–164.
- Mindehhez még Erős V., 2018: Szellemtörténet versus népiségtörténet. (V. Erős, 2018: „Geistesgeschichte” versus „Volksgeschichte”.) Az 1868-as törvényről vö. pl. Gángó G., 2009. 9–16.
- Érdemes itt még megemlíteni Szekfű 1943-as írását az erdélyi szász történetírásról, amely akadémiai székfoglalója volt, s amelyhez Joó Tibor írt köszöntő előszót. Szekfű ebben a kezdetektől vizsgálja ezt a historiográfiát, alapvetően négy szakaszt különböztetve meg benne, s jelentős terjedelemben foglalkozik a 19. században a Teutsch-ok munkásságával. Szemléletükben a népi romantikát emeli ki leginkább, amely ekkor még inkább csak az öntudatra ébredés/ébredésért ártatlanabb változata volt. Szekfű már ezt is távolsgáttalással mutatja be, hangja azonban még inkább elutasítónak válik a 20. század első felének elemzésekor. Ekkor ugyanis pl. Maja Depner vagy Roderich Goos műveiben a népi szemlélet a náci ideológiával azonosul sok vonatkozásban. Vö. Szekfű Gy., 1943. 325–373.
- Az idősebb Teutsch kapcsán írja Szekfű: „Mint minden nemzeti történet, Teutsché is célzatosan készült s ezt a célzatosságát nem is leplezte. Célja a szász népi egységnek [!] a fenntartása volt, s ezt két eszközzel vélte leginkább elérni. Az egyik, hogy a szász történet századain keresztül ezt az egységet mutatta be, mint a mely változatlan, örökké működő erő gyanánt adta meg minden korban minden egyes száznak az életlehetőségeket. A nacionalizmusnak mindenütt érvényesülő alaptanítása ez: a nemzetnek örök változatlan élete van és minden egyes nemzedéknek hasonlítani kell az előzőkhöz és folytatnia kell a munkát, melyet utedainak is át kell adnia.” Vö. Szekfű Gy., 1943. 325–373., 348.
- A 13. századi szász viszonyok Teutsch általi ábrázolása kapcsán pedig a következőket olvashatjuk Szekfűnél: „A háttérben itt is megjelenik a német öntudat: a magyar királyok tulajdonképpen az ő hűséges százaik »német népiségét« [!] védelmezték: »ők ugyanis felismerték, minő jelentőséggel bír korona és ország számára a vegyítetlen német törzs magasabb műveltsége, s minő szerencsétlen visszaesés volna, ha annak helyébe durva

- népkeverék lépne.«” (Itt Szekfű Teutsch-ot idézi.)
Vö. Szekfű Gy., 1943. 325–373. 350.
- Az erdélyi szász történetírásról a 19. században, illetve a Teutsch-okról vö. még pl. A. Möckel, 1967. 1–23.; Harald Zimmermann, 1967. 24–55.
- 144 Szabó I., 1941/c. 207.
- 145 Vö. még mindezekhez Für L., 2001.
- 146 Tehát a zsidóság a városi kultúra hordozója alapvetően Szabó narratívája szerint.
- 147 Vö. mindehhez Puskás J., 1982.
- 148 Vö. Szabó I., 2005.
- 149 „Az asszimiláció a magyarság történetében” című tanulmányban olvashatjuk:
„Az asszimiláció XIX. századi nagy ábrándja azóta a múlt hagyatékai közé került s ma már nem nehéz megállapítanunk, hogy a gyors és teljes asszimiláció reményei nem a valóság talajából sarjadtak. A XIX. században más államfenntartó nemzetek is országuk idegen népeinek teljes asszimilációjára törekedtek, míg azonban ezek kedvezőbb népi viszonyok között valóban kitűzhették az egynyelvű állam végső célját, Magyarország e tekintetben eleve megoldhatatlan feladat előtt állt. Magyarország magyar népe ugyanis a XVIII. században végbement nagy idegen telepítések és bevándorlások után kisebbség – a XVIII. század végén körülbelül 37-40% – volt az ország nem magyar népeivel szemben. Ilyen óriási tömegnek különösen »nyelvi« asszimilálás útján való megmagyarosítása nagyon is felhőkön járó ábránd volt, annál is inkább, mivel az ország asszimilálendő népelemei éppen a XIX. században léptek a népi és politikai öntudatosulás mind magasabb fokaira. Vajjon nem lehetett volna joggal azon is gondolkozóba esni, hogy ha valami természetfeletti hatalom segítségével mégis sikerülne a magyarságnak és az ország nem magyar elemeinek egybeolvadnia, nem hígulna-e fel maga a magyar népiség annyira, hogy immár magyar etnikuma is kérdéses lenne ezután s könnyen áldozatává lehetne válságos időknak? Ilyen gondolatok azonban a szabadelvű magyar jogállam korának magyarságát nem foglalkoztatták.” Szabó I., 2005. 136.
- 150 Vö. „Az asszimiláció a magyarság történetében”:
„E közbömbös álláspontot ugyan a magyar állam hamar elhagyta s egyfelől a magyar tanítási nyelvű és jobbadán nemzetiségi vidékre helyezett állami népiskoláknak 1873-ban megkezdett fellállításával, másfelől 1879-ben annak elrendelésével, hogy a magyar nyelvet a nem magyar tannyelvű népiskolákban tantárgyként tanítani kell, újból az iskolai nyelvtérjesztés útjára tért. További lépést ezen az úton az 1907. évi 27. t. cikk jelentett, mely kimondta a népiskolai tanítók államosítását s a népiskoláknak magyar tannyelvre való állítását különböző előírásokkal igyekezett előmozdítani. Ugyanakkor tehát, amikor más európai országokban igen erélyes módon vitték
- keresztül a nemzetiségek asszimilálását, a magyar állam lépései alig jutottak el a nyelvi asszimiláció első feltételéig, nemzetiségeink azonban, melyek utóbb az iskolapolitikának addig elképzelhetetlen eszközeit alkalmazták az immár nemzetiségüké tett magyarsággal szemben, a magyar állam iskolai rendelkezéseit az erőszakos magyarosítás rettentő eszközeiként tárták a világ közvéleménye elé.” Szabó I., 2005. 137–138.
- 151 Vö. az Ugocsa megyéről elmondottakat a korábbiakban.
- 152 Itt is világos, hogy Szabó használja a népiségtörténet gyanús kifejezéseit.
- 153 Szabó I., 1941/c. 231. A „néptalaj” kifejezés a német „Volksboden” szó szerinti átvétele. Ennek politikai konnotációja saját korában is nyilvánvaló, nem véletlen, hogy pl. Gogolák Lajos mellett a munkatáborba hurcolt Kósa János is nagyfokú óvatosságra int az ilyen fogalmakra építő történetírással szemben, éppen Szabó István művének bírálatában. Vö. Kósa J., 1943. 469–471.
- 154 Ugyanez szinte szó szerint: Szabó I., 2005. 140.
- 155 Szabó talán nem véletlenül választja jelentős mértékben témaköréit a falu történetéből, azaz az itt kifejtettek értelmében egyértelműen értékek mellett teszi le a voksát.
- 156 Vö. Szabó I., 2005.
- 157 Vö. minderről „A magyar asszimiláció”-ban: „A modern városok a maguk nagyobb népességtömegével, mozgékony iparos és kereskedő, valamint szellemi rétegével, a városokon áthaladó nagy forgalommal, a kölcsönös társadalmi hatások befogadására nagy készségével, mindenek felett pedig nyitott kapuikkal és messze kisugárzó vonzó hatásokkal az asszimilációnak másfele is gyújtópontjai szoktak lenni, szinte valóságos keverő medencék. A kiváltságok elomlásával megnyíló városi közösségekben gyorsabban hullnak le a lelki sorompók is és elmosódnak a hagyományok, amelyek az elzárkózást segítik. A hagyományok enyészését támogatták a kor fejlődési irányai: a szabadelvűség, a polgárosulás, a művelődés, valamint a nagy technikai fejlődés, mellyel együtt járt a földrajzi távolságok jelentőségének nagy mértékű csökkenése is. A XIX. században az asszimiláció kifejlődésére ezekkel együtt hatott a magyar szabadságeszme is, melynek ragyogó sugárkörében ekkor sokan ismertek vezérlőjükré a nem magyarok közül is.” Szabó I., 2005. 141–142.
- 158 Vö. „A magyar asszimiláció”:
„Elsősorban a városi asszimiláció sikereinek következményét szemlélhetjük abban, hogy az értelmiségi rétegben ma igen nagy mértékben foglalnak helyet asszimilált elemek. A városi lakosság gyermekei ugyanis közelebb érték az iskolákat, mint a vidékiek s több anyagi lehetőségeik is voltak az iskoláztatásra, viszont mint említettük – az eredeti városi lakosság nagyobb részében nem magyar

eredetű volt. Ha azonban a közép- és főiskolákba lépők nem is voltak magyarok, ezek az iskola elvégzése után az elnyert pályával együtt egyenként már egyetlen emberöltő alatt is sokszor végigjárták az asszimiláció útját. A közép-, fő- és szakiskolák révén azonban nemcsak a városi népesség növelte meg az értelmiségi rétegeket asszimiláltakkal aránytalanul nagy számban, hanem a magyar állam XIX. századi iskolapolitikája is, amely éppen a magyarosodás lehetőségeinek növelése céljából az ország egyes nemzetiségi vidékeit sokkal nagyobb arányban látta közép-, fő- és szakiskolákkal, mint a színmagyar népterületet. Értelmiségi rétegeink asszimiláltjai között kell tovább keresnünk azoknak a nagyobb részben idegen eredetű hivatalnokoknak az utódait is, akik – nagy számban különösen a XVIII. században és a XIX. század első felében – a királyi kamarai igazgatás, a helytartófanács s az állandó hadsereg ekkor rendkívül felduzzadó szervezeteibe sokszor nem is az országból, hanem a Habsburg-birodalom más részeiből jutottak. A XIX. században, melynek második felét Farkas Gyula irodalomtörténeti nézőpontról az »asszimiláció korá«-nak nevezte, főként tehát az értelmiségi réteg, szélesebb keretekben pedig a városlakó

népesség volt a magyar asszimiláció táplálója.” Szabó I., 2005. 143.

Érdeemes még a következő részletet is idézni ugyanonnan:

„...magyarágunk ma is sokkal magyarabb miként némelyek – idegenek és magyarok – egy-egy társadalmi réteg vagy egy-egy helyi közösség síkjáról tekintve megállapítani szokták. E szemlélet tükrében a magyarság már a mai hazában történt megjelenésekor is valami összeverődött s még összeforradatlan népi keverék volt s a magyar népiség később is csak foglalat maradt, melyben a magyarság népi tartalma mindig megfoghatatlanul folyt szét hatalmas idegen tömegeknek újra és újra történt felszívása következtében. Holott az asszimilációnak s a vele szemben működő természetes tényezők erejének közelebbi vizsgálata arra mutat, hogy a népek viharos országútján minden bizonnyal [!] kiforrott népi egyéniséggel érkező magyarság ugyan története egyes korszakaiban, így főként a középkor alkonyatán és a XIX. században számottevő mértékben gyarapodott felszívás útján, olyan nagyobb tömegeket mégsem tudott magáévá tenni, hogy ezáltal egyéniségét akaratlanul is áldozatul kellett volna ejtenie.” Szabó I., 2005, 143–144.

159 Szabó I., 1941/c. 244.

160 Szabó I., 1941/c. 245.

